

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

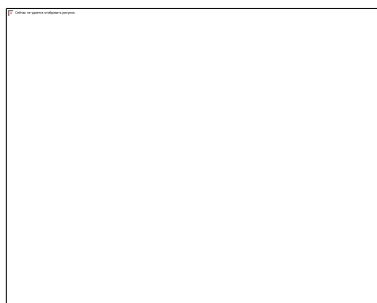
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

**ҲУҚУҚНИ МУХОФАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР
КАФЕДРАСИ**

АЛЛАМУРАТОВ АЛИШЕР ТОЛЕГЕНОВИЧ

“ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР СУД ТИЗИМИ”

ФАНИДАН МАЪРУЗА МАТНИ

ТОШКЕНТ 2005-2006 ўқув йили.

1-МАЗУ: Хорижий мамлакатлар суд тизими фанининг тушунчаси, предмети ва тизими.

1. “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг тушунчаси ва предмети.
2. “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг тизими.
3. Ривожланган мамлакатлар суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохатлар. Жиноят ишлари бўйича одил сулов.

1-§. Хорижий мамлакатлар суд тизими фани тушунчаси ва предмети

XXI аср бошида жаҳоннинг барча мамлакатларида қиёсий-ҳуқуқий тадқиқотлар жадал ривожланмоқда. Уларнинг мақсади ҳуқуқий тизимлар тараққиётининг объектив қонуниятларини аниқлаш ва миллий қонунчиликни такомиллаштиришдир¹. Қиёсий-ҳуқуқий изланишларнинг аҳамияти шундан иборатки, улар нафақат ҳуқуқшуносликнинг кўплаб аънанавий масалаларини ҳал қилишга кенг нуқтаи назардан ёндашишга имкон яратади, балки қатор янги муаммоларни ҳам кўтаради. Ривожланган мамлакатларнинг суд тизимларини ўрганиш асосида вужудга келган “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани илмий йўналиш ҳамда ўқув фани сифатида тобора кўпроқ эътироф этилмоқда. Бу ўз-ўзидан *биринчидан*, илгари ҳуқуқшунослик муаммолари сирасига кирмаган ҳуқуқий ҳодисаларни тадқиқ этишга ва миллий суд тизимларини ўрганувчи фанлар доирасидан чиқишга, *иккинчидан*, миллий суд тизимини такомиллаштириш масалаларига ҳозирги дунёдаги ҳуқуқий тараққиёт йўлларини инобатга олган ҳолда кенгроқ нуқтаи назар билан қарашга имкон беради.

Ҳозирги замонда мавқеи ошиб бораётган юридик таълим ва ҳуқуқ фани тизимидаги муҳим йўналишларидан бири–хорижий мамлакатларнинг одил судловини ўрганиш тўғрисида бормоқда. “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанини ривожланишининг аҳамияти ва заруриятини белгилаб берувчи объектив омиллар қуйидагилар ҳисобланади:

биринчидан, одил судловни амалга оширувчи суд тизимларининг турли-туманлиги;

¹ Саидов А.Х. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари: Тошкент, 2004. 3-бет

икинчидан, давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий алоқаларнинг ривожланиши ҳамда, халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорликнинг кенгайиши;

учинчидан, дунё ҳуқуқий харитасида янги мустақил давлатлар ҳуқуқий тизимларининг пайдо бўлиши;

тўртинчидан; халқаро ташкилотларни қиёсий асосдаги фаолиятининг ошириб бориши.

Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач маъмурий буйруқбозлик тизимига қарам бўлиб қолган судни давлатнинг мустақил ҳокимиятига айлантириш энг асосий вазифалардан бирига айланиб қолди. Чунки, собиқ шўро тузуми даврида Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти цивилизациялашган давлатларнинг суд ҳокимиятидан анча орқада қолди ва шу мақсадда мустақиллик йилларида суд-ҳуқуқ соҳасини ислох этиш учун қатор ислохатлар амалга оширилди. Булар асосан:

- инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини самарали ҳимоя қиладиган мустақиллик суд ҳокимиятини яратиш;
- одил судловни тортишувчилик ва томонларнинг тенглиги принципи асосида амалга оширилишини ташкил этиш, судларни одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган ва ўз фаолиятини амалга оширишга тўсқинлик қиладиган функциялардан озод этиш;
- одил судловни амалга оширилишида фуқароларнинг халқ маслахатчилари сифатида иштирок этиши ва уларининг самарадорлигини ошириш;
- суриштирув ва дастлабки терговда суд назоратини ташкил этиш;
- фуқароларнинг одил судловга мурожаат қилиш имкониятларини кенгайтириш;
- фуқароларни малакали юридик ёрдам билан таъминлаш;
- Ўзбекистон Республикаси суд тизимида ихтисослаштирилган судларни ташкил этиш;
- Судлов ишларини юритишнинг соддалаштирилган усулларини ишлаб чиқиш.

Бундан ташқари, «Хорижий мамлакатлар суд тизими»нинг аҳамияти, ўқитиш даражаси ва мутахассис-юристлар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш зарурлиги билан белгиланади. Хорижий ҳуқуқий фанларни, хусусан «Хорижий мамлакатлар суд тизими» фанини ўқитишда қиёсий ҳуқуқшунослик фани айниқса ўта муҳимдир. Юридик таълим тизимига “Хорижий мамлакатлар суд тизими” ўқув фанини киритиш замон тақозосидир.

“Хорижий мамлакатлар суд тизими” алоҳида фан ва ўқув соҳаси сифатида учта асосий мақсадга эга:

- илмий билимларни кенгайтириш;
- амалий;
- ўқув тарбиявий.

Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани илмий билимларни кенгайтиришдаги аҳамияти шундан иборатки, ҳозирги замон ҳуқуқий тизимлари ривожланишидаги ҳуқуқий тараққиётнинг асосий қонуниятларини аниқлаш, илғор хорижий ҳуқуқий манбалардан фойдаланишдаги янги ҳолатлар ва устивор йўналишларни қамраб олишдир. Қиёсий ҳуқуқшуносликда-ҳуқуқнинг назарий ва юриспруденциянинг тармоқ фанларни бойитиш ҳамда ривожлантиришда, илмий дунё қарашни кенгайтириш ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Амалий - соҳавий йўналишда “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятида, шунингдек, халқаро-ҳуқуқий амалиётда (халқаро ҳужжатларни таёрлашда ва шарҳлашда) катта аҳамиятга эгадир. Шу билан бир қаторда, “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани хорижда тўпланган юридик тажрибаларни ўрганишда муҳим роль ўйнайди. Қиёсий ҳуқуқшунослик нафақат ҳуқуқнинг умумий назарияси масалаларини, балки юриспруденциянинг тармоқ фанлари муаммоларини ҳам қамраб олади ва шу туфайли тармоқлараро аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани халқаро алоқалар ривожланишининг муҳим омилдир. Хорижий мамлакатларнинг суд тизимини, унинг шу соҳадаги қонун ҳужжатлари ва амалиётини ўрганиш ушбу

давлатларнинг қонун ижодкорлик соҳасидаги маданиятига нисбатан чуқур ҳурматни ўзида акс эттиради.

Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг ўқув-тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, у талабаларнинг умумий маданиятини ошириш зарурлиги билан боғланади. Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани ҳуқуқий маданиятни оширишга ёрдамлашиб, ҳуқуқий тафаккурни шакллантиришга кўмаклашади ҳамда юрист фаолиятида зарур бўлган билимларни беради.

Асосан жиноят судлов ишларини юритишни ўрганишга қаратилган ҳуқуқий институтлар ва муносабатлар ривожланишининг қонуниятларини таҳлил қилишга йўналтирилган жиноят процесси ҳам, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини хусусан миллий суд тизимини ўрганишга қаратилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фани ҳам ўқув фанми сифатида хорижий мамлакатларнинг суд тизимини қиёсий ўрганиш муаммоларини тўла қамраб олмайди. Демак, ушбу соҳада илмий билимларни кўпайтиришнинг махсус ва алоҳида объекти ҳисобланган хорижий мамлакатларнинг суд тузилишини ўрганиш шу йўналишда ўз тасаввурларимизни кенгайтириш ва чуқурлаштиришнинг ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини билдиради.

Аввало “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани предмети, унинг йўналишлари мазмун-моҳияти, мантиғи, маълум ғоялар мажмуи тизими, хусусан мустақил Республикамизда мустақил суд ҳокимиятини шакллантиришнинг ижтимоий аҳамияти ўсаётган ва янги ҳуқуқий фикрлаш пайдо бўлган шароитларда улардаги тарихий ва ҳозирги замоннинг ўзаро алоқадорлиги, хорижий мамлакатларнинг суд тизимларини қиёсий ўрганиш каби масалаларни чуқур ўрганиш зарур. Афсус Ўзбекистонда хорижий мамлакатларнинг замонавий суд тизимларини қиёсий ўрганишнинг муҳим муаммоларини чуқур таҳлил этадиган ўзбек тилида дарслик деярли (Рустамбаев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари: Дарслик.- Т.: ТДЮИ, 2005.) йўқ.

“Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг ўрганиш предметиға барча хорижий мамлакатларнинг суд тизимини яхлитлигича ўрганиш эмас, балки улардаги ўзига хос

хусусиятларни, айрим ривожланган давлатларнинг суд тизимларигина киради. Улар куйидагилар:

- хорижий мамлакатларда суд ҳокимиятини ташкил этиш принциплари;
- одил судловнинг Конституциявий принциплари;
- давлат ҳокимиятининг алоҳида тармоғи сифатида суд ҳокимияти;
- судьяларнинг Конституциявий-ҳуқуқий мақомлари, уларнинг мустақиллиги ва унинг кафолатлари;
- хорижий мамлакатлар суд тизимининг умумий тавсифи;
- хорижий мамлакатларда судларнинг ихтисослашуви;
- хорижий мамлакатлар судларининг бўғинлари ва инстанциялари;
- айрим ривожланган хорижий давлатлар суд тизими ва уларнинг ривожланиш босқичлари.

2-§. “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг тизими.

“Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани тизими деб - бевосита ушбу фанни ўрганишга қаратилган мавзулар мажмуи айтилади. Бундан ташқари, “Хорижий мамлакатлар суд тизими” фанининг тизими унинг фан сифатида яхлит бир бутунлигини ифодалаб келади. Фаннинг тизими нафақат мавзулар мажмуи, балки улар ўртасидаги алоқадорликни ифодалаб, билиш предмети бўлиб келади. Ушбу фаннинг тизими орқали унинг мазмун ва моҳияти очиқ беришга ҳаракат қилинади.

“Хорижий мамлакатлар суд тизими” фани тизими куйидагилар ташкил этади:

- хорижий мамлакатларда суд тузилиши фанининг тушунчаси, предмет ива тизими;
- хорижий мамлакатлар жинойт процессининг умумий тавсифи ва жинойт процессуал қонунчилиги: институт ва нормалар тузилишининг алоҳида жиҳатлари;
- АҚШ суд иш юритувининг ўзига хос хусусиятлари;
- Францияда одил судлов;
- Англия суд тизими;
- Германия суд тизими;
- Россия ва бошқа МДХ давлатларида суд ишларини юретишнинг хусусиятлари.

Хорижий мамлакатда суд тузилиши фанининг тушунчаси, предмети ва тизими мавзусида ушбу фаннинг мазмун ва моҳияти, ахамияти, ўрганиш зарурияти, бошқа юридик фанлар билан алоқаси масалалари ёритилган.

Хорижий мамлакатлар суд тизимини қитъалар, ҳуқуқ оилалари ёки айрим ривожланган давлатлар суд тизимларини ўрганиш нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин. Бироқ, “Хорижий мамлакатда суд тизими фани” янги юридик фани бўлганлиги, ўқув соатлари чегараланганлиги сабабли ушбу фанни ўрганишда

хорижий мамлакатлар суд тизимининг умумий тавсифи ва айрим ривожланган давлатларнинг суд тизимлари яхлитлигича ўрганиш мақсад қилиб олинди. Бунда асосий эътибор хорижий давлатлар иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жихатдан ривожланганлик даражаси, суд тизимларини ривожланиш тарихи ва уларнинг барқарорлиги инобатга олинди.

У ёки бу хорижий давлатларнинг суд тизимлари шаклланиши барқарорлик хусусиятларига эга. Улардан айримлари бир неча йиллардан буён амалда бўлиб, улар ўзгармаган ёки қисман ўзгарган. Мисол учун АҚШ суд тизими 1789 йилдаги суд ишларини юритиш тўғрисидаги Акт асосида, Германияда эса 1877 йилдаги суд тузилиши тўғрисидаги қонун асосида шаклланиб келмоқда. Италияда эса суд тузилиши тўғрисидаги Низомга 1941 йилдан буён амал қилиниб келинмоқда. Францияда эса судьялар мақоми 1958 йилги магистратлар мақоми тўғрисидаги қонун билан белгиланади.

Европада 70-80 йиллардаги суд ислохатлари натижасида эски суд тизимлари ва уларнинг ташкилий принциплари сақланиб қолган ҳолда, ўзининг ахамиятлилигини йўқотган қисмларигина модернизация қилинди.

3. Хорижий мамлакатлар суд тизимининг умумий тавсифи.

Суд тизимлари умумий ва ихтисослаштирилган суд тизимларига бўлинади. Айнан шу суд тизимлари ички ихтисослаштирилган ва ташқи ихтисослаштирилган суд тизимлари деб номланади. Суд тизимига кирувчи умумий юрисдикция судлари ҳуқуқнинг барча соҳаларидан келиб чиқадиган низоларни кўриб чиқади. Шу нуқтаи назардан улар умумий ном билан (мисол учун халқ судлари) номланиб, ушбу судлар ички тузилиши ихтисослаштирилган. Мисол учун фуқаролик ишлари бўйича хайъат, жиноят ишлари бўйича хайъат, оилавий ишлар бўйича хайъат, маъмурий ишлар бўйича хайъат, меҳнат ишлари бўйича хайъат ва бошқалар. Ушбу судлар барча ишларни, шунингдек ҳуқуқ нормаларини конституциявийлиги тўғрисидаги яъни, қонун нормаларининг конституцияга мослигини ҳам кўради. Ушбу турдаги судларда ишларни мазмунан кўриб чиқиш турли хил вариантларда бўлиб, айрим низолар қуйи турувчи судларга ёки юқори турувчи судларга тегишли бўлса, айрим турдаги низолар эса ҳар қандай суд бўғинида кўриниши мумкин. Мисол учун АҚШ.да ҳар қандай суд ҳуқуқнинг ҳар қандай нормасини шу билан бир қаторда қонуннинг конституциявийлигини кўриши мумкин.

Суд тизимлари ихтисослаштирилган (бу тизим ташқи ихтисослаштиришда,) судларни ўзида қамраб олиши мумкин. Бундай ҳолларда суд тизими остида ўзининг иерархиясига эга бўлган бошқа бир суд тизимлари ташкил этилиши мумкин. Бунда умумий судлар тизими, маъмурий судлар тизими, ҳарбий судлар тизими, меҳнат, солиқ, молиявий ва бошқа ихтисослаштирилган судлар ташкил этиш назарда тутилади. Ушбу судлар қуйи ва юқори турувчи суд органларига эга бўлади. Суд тизимини ташкил этилишининг ушбу варианты ГФР.нинг Асосий қонунида кўрсатиб ўтилган. ГФР.дан ташқари бундай суд тизимлари Англия, Франция, ва бошқа МДХ (Арманистон ва Молдовия) давлатларида амалда қўлланилиб келинмоқда. Судлар ихтисослаштирилганидан катъий назар, у умумий юридик судлар бўладими ёки бошқа ихтисослаштирилган судлар бўладими улар ўзининг муайян қурилишига эга. Судларнинг бундай қурилишига асосий сабаб, тарафларнинг ёки судланувчининг суд қарорлари

устидан юқори турувчи инстанцияга шикоят билан муурожаат қилиш имкониятларини яратиш хисобланади. Суд бўғинларининг ёки оралик судларининг ташкил этилиши турлича бўлади. Бу албатта давлатларнинг масштаблари ёки худудининг кенглигига боғлиқ. Умуман олганда суд тизими элементларининг сони иккитадан тўрттагача бўлади. Шунга биноан судлар биринчи, иккинчи учинчи, тўртинчи инстанциялар деб номланади.

Икки бўғинли суд тизимлари жахон амалиётида кам учраб, улар фақат маъмурий, худудий тузилиши оддий ва аҳолиси кам бўлган судларда учрайди. Бу ҳолларда биринчи инстанция судлари асосий хисобланиб, кўп ҳажмдаги ишларни кўриб чиқиш билан шуғулланади. Иккинчи инстанция судлари эса биринчи инстанция судларининг қарорларига келтирилган шикоятларни кўриб чиқиш билан шуғулланади. Шунини алоҳида эътиборга олиб ўтиш керакки кўпгина хорижий мамлакатлар суд ишларини юритишда суд қарорларига шикоят қилишнинг икки усули мавжуд ва шу муносабат билан иккита суд инстанцияси ташкил этилган. Биринчи вариантдаги суд қарорларига нисбатан шикоят қилиш собиқ иттифоқ давлатларида сақланиб қолинган. Бу кассация тартибида шикоят қилиш хисобланади. Ишларни кўриб чиқишнинг бундай тартибида иккинчи инстанция судлари, биринчи инстанция судининг иш материалларини кўриб чиқиб

2- МАВЗУ: Хорижий мамлакатлар жинойт процессининг умумий тавсифи ва жинойт процессуал қонунчилиги

Жинойт-судлов иш юритувининг шакли турли давлатларда турлича талқин этилди. Ҳозирда ҳам шундай. Бунга энг аввало миллатларнинг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, уларнинг иқтисодий ижтимоий сиёсий тузулмаларининг ўзига хослиги, яъни турмушда оилада, маданиятда, анъаналарда шаклланган этник миллий ва демократик шарт шароитларнинг халмахиллиги сабаб бўлади дейиш мумкин ². Мамлакатларнинг-халқларнинг тақдирлари бир биридан қандай фарқ қилса, ҳуқуқий тизимлар ҳам бир биридан шундай фарқ қилади.

Ўтган асрларда ва ҳозирги кунда ҳам жинойт ишлари бўйича иш юритишнинг бир қанча турлари мавжуд. Жинойт процессининг типологияси уларнинг мавжуд томонларини минг бир хусусиятлари ва қисмларини аниқлашга имкон беради. Умуман олганда жинойт судлов ишларини юритишнинг типологиясига нисбатан уч хил ёнадашишни ва шунга биноан процесснинг учта бир хил номланишга эга бўлган турини кўрсатиш мумкин.

² Мухитдинов Ф.М Жинойт процесси: моҳият, мазмун, шакл. Тошкент, 2002 179 бт

1) Жиноят ишларини юритишнинг «идеаль» тури тарафларнинг мустақил суд олдида тортишувлари мавжид ёки мавжуд эмаслигига асосланади. Унинг натижасида процессининг “Идеаль” турида тортишувчилик, қилирув ва аралаш турларини ажаратиб кўрсатиш мумкин³.

2) **Континентал ҳуқуқи** бевосита Рим ҳуқуқи пойдеворида рифожланган ва узоқ ўтмишга эга.

Континентал ҳуқуқда Рим ҳуқуқининг рухияти мужассам бўлсада, шунга қарамай, унинг мутлақ нусхаси эмас. Роман-герман ҳуқуқи узоқ йиллар давомида сайқаллашиб, эволюцион тарзда мустақил ривожланиб келди. Ушбу ҳуқуқнинг доираси дунёга кенг тарқалиб, анъанавий Европадан ташқари Лотин Америкаси, Африка қитъаларидаги кўпгина мамлакатларнинг ҳамда индонезия, Япония каби давлатларнинг ҳуқуқ тизимлари учун андаза ролини бажаради.

Рим ҳуқуқининг муҳим хусусияти, унинг ёзма ҳуқуқ эканлигидир. Континентал ҳуқуқни ташкил этувчи манбаларда одат ҳуқуқи жуда кам ўрин олган бўлиб, классик кўринишда бу ҳуқуқ, суднинг ҳуқуқий меъёрлар яратиш ҳолатини инкор этади. Мазкур ҳуқуқ тизими бевосита давлат ҳокимияти ва бошқарув тузулмалари томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар негизида шаклланиб, бевосита объектив ҳуқуқнинг устиворлигини вужудга келштиради.

Континентал ҳуқуқ тизимининг мафқурасига кўра, ҳуқуқ ва қонун алоҳида тушунча шаклларига ажратилмайди. Улар бевосита ягона меъёрий ҳуқуқий тушунча остида анланади.

Мазкур ҳуқуқ тизими доимо юқори даражадаги меъёрий умумлашган ҳамда кодификациялашган актларнинг умумий ва яхлит тарзда тузилиб, объектив ҳуқуқнинг мантиқий яқунланган ва чегараланган шаклини акс эттиради.

Шу билан бирга, роман-герман ҳуқуқ оиласида прецедент (суд қарори ва унинг шарҳи) – ҳуқуқнинг манбаси сифатида эътироф этилсада, аммо у иккиламчи тушунчани ифода этади. Чунки, судьяларнинг қонун ижодкорлик маҳсули бўлган прецедент ҳам, ушбу ҳуқуқ тизимида фақат қонун доирасида амалга оширилиши мумкин.⁴

Аммо унинг мана шундай ўзига хос ижобий хусусиятларига қарамай, бу тизим айрим нуқсонлардан холи эмас. Уларда чунончи, ҳуқуқий муносабатлардаги масалалар хаддан ташқари маъёрлаштирилганлиги сабабли, умумий меъёрларнинг ривожини секинлашади. Натижада уларнинг реал ҳаётини муносабатларидан узилишига ва юридик амалиётининг деярли қотиб қолишига олиб келади.

³ О понятии идеальных типов процесса см.: Смирнов А. В. Модели уголовного процесса. СПб., 2000.

⁴ Цвайгерт К., Кётец Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т.1, Основы М., 1998, С.264-270

Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тизимини ҳам континентал ҳуқуқ оиласига киритиш мумкин. Бу соҳада мамлакатимизда, А.Х.Саидовнинг илмий тадқиқотларидан ташқари, унча ривожланган эмас (боз устига, А.Х.Саидовнинг ишларида ҳам жинойт-судлов юритувининг хусусиятлари етарли даражада тадқиқ этилмади). Аммо хориждаги мутахассисларнинг фикрига кўра, собиқ Иттифокнинг қулашидан кейин пайдо бўлган мамлакатларнинг ҳуқуқий тизимлари асосан континентал ҳуқуқ оиласига мансубдир.⁵ Баъзи олимларнинг фикрига асосан: Россия ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳуқуқ тизимлари ўзининг айрим жихатларига кўра, роман-герман ҳуқуқидан фарқ қилиб, шахсий мансубликка эга. Чунончи, уларнинг ёзишларича, кўпчилик ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳуқуқ тизимлари хаддан ташқари омма ҳуқуқига асосланиб, у хусусий ҳуқуқни бутунлай қамраб олади. Шунингдек, мазкур давлатларнинг ҳуқуқ тизимлари-аввалги даврлардаги каби, иқтисод ва сиёсатга мутлақ боғланган; ромен-герман ҳуқуқидан ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, ҳамдўстлик мамлакатлардаги ҳуқуқда тижорат ҳуқуқи умумий кўринишда фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинади.⁶

Умумий ҳуқуқ тизими, континентал ҳуқуқ тизимига нисбатан ўзига хос ташкилий хусусиятга эга бўлиб, у асосан суд амалиёти пойдеворида шаклланган. Чунки, ушбу ҳуқуқ Англиянинг норманд қабилалари томонидан забт этилиши оқибатида қироллик судларининг фаолияти жараёнида вужудга келган. Умумий ҳуқуқ оиласи инглиз ҳуқуқи негизида шаклланган бўлиб, инглиз тилида сўзловчи ҳамда сиёсий жихатдан Англия билан боғлиқ бўлган кўпгина давлатларнинг ҳуқуқий тизимларини ўз ичига олади.⁷

Умумий ҳуқуқнинг мансаби индивидуал тарзда қабул қилинадиган суд актларидан, яъни предметлардан иборат бўлиб, улар катта аҳамиятга молик ва аниқ ишлаб чиқилган процессуал принциплар ҳамда меъёрларга асосланади.⁸ Бу ҳолат эса мазкур ҳуқуқ тизимида субъектив ҳуқуқнинг устивор эканлигини билдиради. Шунингдек, меъёрий жихатдан суст ривожланган, аммо суд фаолиятига бевосита қарам бўлган умумий ҳуқуқнинг юридик-техник хусусиятлари-ҳуқуқий тартибловдаги мослашувчанликни ва амалий муносабатларга жуда яқинликни таъмин этади.⁹

Инглиз ҳуқуқининг структураси уч элементдан ташкил топган: 1) умумий ҳуқуқ-асосий манбаа; 2) асосий манбани тузатувчи ва тўлдирувчи адолат ҳуқуқи; 3) статут ҳуқуқи-парламент томонидан чиқарилган ёзма ҳуқуқ.¹⁰

⁵ Қаралсин: Давид Р., Жоффре-Спиноза К. Основные правовые системы современности. М., 1998. С.118.

⁶ Қаралсин: Cruz P. Comparative Law in Changing World. L., 1995. P.186-187; Quigly J. Law and The Civil Law Tradition. – American Journal of Comparative Law. 1989. Vol. 7. P.787-798.

⁷ Давид Р. Основные правовые системы современности. М., 1988, С.257.

⁸ Явич Л.С. Сущность права. С.46.

⁹ Явич Л.С. Қайд этилган асар, 47 Б.

¹⁰ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик (Масъул мух. Х.Б.Бобоев, Х.Т.Одилқориев). XX боб, 396 Б. (Мазкур боб А.Х.Саидов томонидан ёзилган).

Диний-анъанавий ҳуқуқ тизими континентал хамда умумий ҳуқуқда мавжуд бўлган яхлитлик, ривожланиш ва ўзгарувчанликка айтарли эга эмас. Мазкур ҳуқуқ тизими асосан Африка ва Осиёнинг айрим мамлакатларида амалда бўлиб, унинг муҳим хусусияти шундаки, бу ҳуқуқ тизими дифференциациялашувни (табақалашни, таркибланиш) деярли инкор қилиб, ўзининг марказида диний дунёқарашни мужассам этади.

Шундай экан, жамият ва ҳокимят, ҳокимят ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабатларнинг мазмун ва шакли жамият аъзоларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий, диний, ахлоқий ва бошқа хусусиятлари билан бевосита уйғун бўлиб, ушбу хусусиятлар жамият томонидан умуман ҳуқуқнинг, шунингдек жиноят-процессуал ҳуқуқнинг моҳиятини англаш ва тасаввур этиш салоҳиятини намоён этади.

Мазкур тасаввурлар жиноят асосида процесснинг энг муҳим масалаларига, яъни суднинг процессуал мавқеи ва одил судловнинг амалга оширишнинг характери; айбланувчига ва химоячига тақдим этилган ҳуқуқларнинг ҳажми; айбловчи, терговни юритувчи шахс эга бўлган ваколатларнинг доираси; далилларни мазмун ва шаклнинг хамда уларни баҳолаш хусусиятларининг қай даражада белгиланганлиги ва шу каби масалаларни ечиша ҳар бир жамият ўзига хос усул ва шаклда ёндошди.

Демак, жиноят процессининг шакли-жиноят процессида мавжуд бўладиган: ишни ҳал этиш, далиллар тақдим этиш, яъни айблов ва химоя функциялари мутаносиблигининг қай даражада эътироф этилишига (ассоан уларга тақдим этилган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳажмига, иштирокчиларнинг муносабатларида адолатни ўрнатишга имкон берувчи процессуал ҳаракатларнинг доирасига) боғлиқдир.

Жиноят-процессуал ҳуқуқ назариясида ҳам жиноят процессининг тарихий шакллари ҳақида қарашлар таркиб топган бўлиб, уларда уч а) қадимги айблов; б) инкизициявий; в) тортишувга асосланган судлов юритувлари мавжуд эканлиги таъкидланган¹¹.

Бироқ совет, кейинчалик Россия олимлари жиноят процесси шаклига оид қарашларни-жиноят процессининг “аралаш” шакли ҳақидаги қарашлар билан тўлдиришга уриниб келадилар¹²

Аммо бу фикрларни инкор қилган ҳолда, инсониятнинг ҳуқуқий маданиятида фақат уч шаклдаги жиноят процесси мавжудлигини эътироф этиш мумкин. Булар: 1) айблов юритуви (жиноят процессининг энг қадимги шакли); 2) инквизициявий (жиноят процессининг ўрта асрларда ҳукмрон бўлган шакли) (ёки замонавий жиноят-судлов юритуви шакли).

¹¹ Қаралсин Frejaville M. Manuel de droit criminal, 1986, P. 179

¹² Қаралсин: Полянский Н.Н Вопросы теории советского уголовного процесса. М., 1956, С.270.; Уголовный процесс. Учебник для вузов. Изд. четвертое (Под ред. Ф.К.Гуценко), С.21-22; Стецовский Ю.И. Судебная власть, С. 138-143. Уголовный процесс. Учебник для вузов (Под ред А.С.Кобликова), С. 6-7 ва б.

3. МАВЗУ: АҚШ суд иш юритувининг ўзига хос хусусиятлари АҚШ суд тизими

Режа:

- 1. АҚШ суд тизими**
- 2. АҚШ федерал судлари**
- 3. АҚШ штатлар судлари**
- 4. АҚШда судьяларни лавозимга тайинлаш**

АҚШ давлат тузилиши 1607-1776 йилларда Америкада амалда бўлган инглиз мустамлака тизими даврларидаги ҳуқуқий негизлар ва институтлардан бошланади. АҚШ конституциявий тамойиллари, бундан ташқари, шубҳасиз, Буюк француз буржуа-демократик инқилобидан олдинги давр сиёсий-ҳуқуқий ғоялари таъсирида ҳам шаклланган. Америка ҳуқуқий мактаби анъаналарига мувофиқ, АҚШда амалда бўлган қонун чиқарувчи, ижроия, маъмурий, суд ва бошқа органларнинг улкан, бесўнақай, сертармоқ ва серқамров, ўта мураккаб тизими АҚШ Конституцияси асосида шаклланган ва фаолият юритади, деб ҳисобланади.¹³

АҚШда бир вақтнинг ўзида судларнинг ягона федерал тизими ва 50 штатнинг ҳар бирининг, Колумбия округининг ва тўрт федерал ҳудуднинг мустақил суд тизимлари фаолият юритади. Федерал судлар ваколатига, аввало, федерал қонун ҳужжатларида кўзда тутилган жиноятлар тўғрисидаги жиноят ишларини, ҳамда федерал ҳукуматга нисбатан даъволар бўйича ва федерал қонунларни қўллаш билан боғлиқ низолар бўйича ёки икки турли мамлакатларда яшовчи фуқаролар ўртасида келиб чиқувчи низолар бўйича (бунда даъво миқдори 10 000 доллардан кам бўлмаслиги керак) фуқаролик ишларини кўриб чиқиш киради. Қатор масалалар бўйича федерал судларнинг ва штатлар судларининг ваколатлари жиноят ишлари бўйича ҳам, фуқаролик ишлари бўйича ҳам мос келади, бу эса уларнинг вазифаларини чегаралаш юзасидан ўта мураккаб қоидаларни ишлаб чиқишга олиб келди.

Федерал суд тизимига АҚШ Олий суди, апелляция ва округ судлари, шунингдек, махсус судлар киради. Федерал судларнинг бутун тизимига АҚШ Олий суди раҳбарлик қилади ва у бир вақтнинг ўзида олий давлат муассасалари тизимида Конгресс ва Президент билан бир қаторда ўта муҳим мақомга эгадир. АҚШ Олий суди АҚШ Конституциясида тилга олинган ягона суд муассасаси бўлиб, тўққиз судьядан иборатдир, бу судьяларнинг бирини АҚШ Президенти раис этиб тайинлайди. Олий суд аъзолари, шу жумладан раис ҳам, президент томонидан тайинланиб, Сенатда тасдиқланади. Олий суд биринчи инстанцияда икки ёки ундан ортиқ штатларнинг ўртасидаги низолар бўйича ишларни, тарафларнинг бири хорижий давлат элчиси бўлган даъволар бўйича ишларни ва бошқа ишларни кўриб чиқади (амалиётда бундай ишлар тури жуда камдир). Унинг асосий функцияси – қуйи турувчи федерал судлар ва штатлар судларининг қарорларига келтирилган ва “федерал масала”га дахли бўлган шикоятларни, шунингдек, бирор штат қонуни ёки АҚШ Конгрессининг бирор акти АҚШ

¹³ Филиппов С. В. Судебная система США. -М.: Наука: 1980. -с. 3.

Конституциясига зид келиши тўғрисидаги ҳар қандай суд қарорини бекор қилиш тўғрисидаги илтимосларни кўриб чиқишдан иборатдир. Олий суд шунингдек, апелляция суднинг илтимоси билан, фуқаролик ёки жиноят иши юзасидан юзага келган бирор-бир ҳуқуқ масаласини тушунтириш ва унга мажбурий шарҳ бериш ҳуқуқига ҳам эга. Олий суд ишларни етарлича жиддий ва умумаҳамиятга эга деб топган ҳолларда, уларни ўз ташаббуси билан ўз иш юритувига олиши мумкин, бироқ бундай ҳоллар жуда камдан-кам учрайди.

Даъвогарлар Олий судга ўзларининг ишларини кўриб чиқиш ва қарор қабул қилиш учун қуйи турувчи суд иш юритувидан талаб қилиб олишни илтимос қилиб мурожаат қилишлари мумкин. Олий суд ўз хоҳишига кўра бундай илтимосларни қаноатлантириши ёки қаноатлантирмаслиги мумкин. Бунда суд “тўртлар қоидаси”дан келиб чиқиб иш кўради. Тўққиз судьядан тўрттаси ишни талаб қилиб олишга рози бўлса, иш Олий суд иш юритувига қабул қилинади. Акс ҳолда илтимос рад этилади, қуйи турувчи суд қарори эса ўз кучида қолади. Ишни талаб қилиб олишни рад этиш Олий суднинг қуйи турувчи суд қарорини тўғри деб топганлигини билдирмайди, балки мазкур иш билан боғлиқ ҳолда кўтарилган юридик масала суд манфаатлари доирасига кирмаслигини, ҳар ҳолда рад этиш вақтида кирмаслигини билдиради.¹⁴

Апелляция судлари 1891 йилда АҚШ Олий суди ва округ судлари ўртасидаги оралиқ юрисдикция судлари сифатида таъсис этилган эди. Ҳозирги вақтда 13 та апелляция судлари бор: Колумбия федерал округида битта, 3 тадан 10 та штатгача ҳудудни қамраб олувчи ва ўз расмий тартиб рақами бўлган ҳар бир апелляция округида – 11 та, ва ниҳоят, 1982 йилда таъсис этилган ва божхона ва патент ишлари бўйича шикоятларни ҳамда Претензия суди қарорларига келтирилган шикоятларни кўриб чиқувчи федерал юрисдикциядаги Апелляция суди.

Ҳар бир апелляция суди ишида АҚШ Олий суди аъзоларидан бири иштирок этади (улар битта-иккита апелляция судларига бириктириб қўйилган). Биринчи 12 апелляция судлари округ судларининг ҳукмлари ва қарорларига, бир қатор маъмурий органларнинг қарорларига (агар уларда ҳуқуқий нормаларнинг бузилганлиги намоён бўлса) келтирилган шикоятларни кўриб чиқадилар, шунингдек, биринчи инстанция суди сифатида айрим масалалар юзасидан буйруқлар чиқарадилар. Апелляция суди судьялари ва ҳайъатлари қарорларига келтирилган шикоятларни муҳокама қилиш учун, шунингдек, судьялар ўртасидаги мунозараларни ҳал қилиш учун апелляция судларининг пленум йиғилишлари чақирилади.

Округ судлари (уларнинг номланиши “туман судлари” деб таржима қилинади) – федерал суд тизимининг асосий бўғинидир. Мамлакатнинг бутун ҳудуди штатлар ўртасидаги чегараларни ҳисобга олган ҳолда округларга бўлиб чиқилган, шу сабабли бир штатда биттадан тўрттагача округ мавжуд. Тегишли округ судлари АҚШнинг денгиз орти ҳудудларида ҳам тузилган. Ҳозирги вақтда ҳаммаси бўлиб 95 округ суди бор, уларнинг ҳар бирида 2 тадан 27 тагача судья

¹⁴ Даниэл Джон Мидор. «Американские суды» Изд-во: Уэст Паблишинг Компани. Сент-Пол. Минне-сота. 1991, 24-бет.

фаолият юритади (уларнинг бири апелляция судларидагидек тартибда раис этиб тайинланади). Улар биринчи инстанцияда федерал адлия ваколатига кирувчи фуқаролик ва жинойт ишларини, шунингдек, маъмурий идораларнинг хатти-харакатларига нисбатан келтирилган шикоятларни кўриб чиқади. Жинойт ишлари ва даъво миқдори 20 доллардан кўп бўлган фуқаролик даъволари, агар буни айбланувчи ва даъвогар талаб қилса, присяжнийлар иштирокида кўрилади.

Умумий судлар тизими билан бир қаторда бир неча ихтисослаштирилган федерал судлар ҳам мавжуддир. Бу судларнинг тизими 1982 йилда жиддий ўзгаришларга учради. Мазкур тизимда Претензиялар суди муҳим ўринни эгаллайди. Мазкур суд хусусий шахслар ва корпорацияларнинг АҚШ ҳукуматига нисбатан шартномаларнинг бузилиши натаижасида етказилган зиённи ундириш тўғрисидаги ва бошқа бир қатор асослар бўйича 10000 доллардан ортиқ миқдордаги фуқаровий даъволарни кўриб чиқади.

1980 йилда Божхона ишлари бўйича суднинг номи Ташқи савдо бўйича суд деб ўзгартирилди. Бу суд тўққиз судьядан иборат таркибда иш юритиб, бу судьялар якка тартибда қарор чиқаришлари мумкин ва улар суднинг штаб-квартираси жойлашган Нью-Йорк шаҳрида, ёхуд зарур ҳолларда АҚШнинг бошқа порт шаҳарларидан бирида иш кўрадилар. Турли ихтисосликдаги бошқа федерал суд муассасалари қаторида, хусусан, Солиқ суди ҳам бўлиб, у федерал солиқлар миқдорини белгилаш ва уларни тўлаш билан боғлиқ низоларни кўриб чиқади.¹⁵

Элликта штатнинг ҳар бири ўзининг расман қабул қилинган Конституциясига эгадир. Бу ҳужжатлар, худди Федерал Конституция каби, ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойилини ўзларида мужассам этиб, бунга мувофиқ, штат қонун чиқарувчи йиғилиши (баъзан бош ассамблея деб аталади) қонун чиқарувчи орган ҳисобланади, губернатор – ижро ҳокимиятининг олий лавозими ҳамда суд тизими суд ҳокимияти функцияларини бажаради. Айрим штатларда суд тизими биринчи инстанция судлари ва апелляция судлари даражасида Конституциянинг ўзида мустақамланган, Бошқа штатларда эса Конституция қонун чиқарувчи йиғилишга суд тизимини таъсис этиш ҳуқуқини беради.

Суд тизимлари Конституцияда белгилаб қўйилганлиги ёки қонун чиқарувчи йиғилишнинг актлари билан таъсис этилишидан қатъи назар, умуман олганда элликта штатда ҳам суд тизимлари ўхшашдир. Бироқ, бошқарувнинг бошқа жиҳатлари каби, улар ҳам айрим жиҳатлари билан фарқланади.¹⁶

Штатлардаги суд тизимларининг ўзига хосликлари кўпроқ мазкур штатда суд тизими шаклланишининг тарихий шарт-шароитлари билан изоҳланади. Баъзан янгидан ташкил этилган штатлар кўшни штатлардаги суд тузилишидан нусха кўчириб олганлар. Штатларда кўпроқ умумий судларнинг икки ва уч поғонали тизими, шунингдек, чекланган ёки махсус юрисдикциядаги турли судлар мавжуд. Ўзида фақат биринчи инстанция судини ва олий суд органини мужассам қилган икки поғонали умумий судлар тизими ҳудуди кичик ва аҳолиси кам бўлган штатларга хос, уч поғонали, оралиқ, апелляция юрисдикция судлари бўлган умумий судлар тизими эса йирик штатларда мавжуд бўлиб, уларда кўриладиган

¹⁵ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира (справочник) -М.: Юр. лит. 1993, 181-183-бетлар.

¹⁶ Даниэл Джон Мидор. «Американские суды», Уэст Пабблишинг Компани. Сент-Пол. Минне-сота. 1991. 10-бет.

фуқаролик ва жиноят ишлари сони анча кўпдир. Умумлаштиришга уриниш штатлардаги суд ҳокимиятининг амалдаги тузилишини бузиб кўрсатишга олиб келиши мумкин. Қуйидаги штатлар суд тизимининг асосий қисмларининг баёни асосий модел ва вариантларни ажратиш билан бирга берилади. Иловада штатлар суд тизимларининг тўрт типни схемаси вариациялар билан биргаликда берилади.

Штатдаги суд тизимини бошқарувчи суд кўпроқ, олий суд номи билан юритилади, бироқ қатор штатларда у апелляция суд деб аталади. Бу судлар бештадан тўққизтагача судьядан иборат бўлиб, уларнинг бири суд раиси этиб тайинланади. Штатларнинг олий ва унга мувофиқ судлари, асосан, қуйи судларнинг қарорларига келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқиш билан машғул бўлади. Кўпчилик штатларда апелляция шикоятларини ва бошқа мурожаатларни кўриб чиқишга қабул қилишни Олий суднинг ўзи ҳал қилади, ўлим жазоси белгиланган ҳукмларга келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқиш эса мажбурийдир. Айрим штатларда эса олий судга келиб тушган барча шикоятлар ҳеч қандай истисносиз кўриб чиқилиши лозим, деган қоида амал қилади.

Штатлар олий судларининг маъмурий органлар қарорларига келтирилган шикоятлар ёки ишларни кўриб чиқиш муносабати билан конституцияларни шарҳлаш ва штатлар қонун ҳужжатларига баҳо беришдаги аҳамияти бекиёсдир. Мазкур вазифанинг аҳамияти сўнгги ўн йилда янада ошди, бунга сабаб айрим штатларнинг олий судлари фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида АҚШ Олий судига нисбатан қатъиятлироқ қарорлар қабул қилиш йўлини тутмоқдалар.

Оралик юрисдикция судлари (“оралик” ибораси баъзан уларнинг расмий номланишига киради) қатор штатларда биринчи инстанция судлари ва бошқа суд муассасаларининг ҳукмлари ва қарорларига келтирилган шикоятларни кўриб чиқиш учун тузилган. Улар турлича номланадилар, бироқ кўпинча улар апелляция судлар деб аталади. Баъзан штатларда алоҳида жиноят ишлари бўйича апелляция суд ташкил этилади, айрим ҳолларда оралик юрисдикция судлари штат олий судининг апелляция бўлинмаси сифатида фаолият юритади. Уларнинг таркибига 10 тадан 50 тагача судья киради. Ишлар одатда, уч судьядан иборат ҳайъат таркибида кўрилади. Айрим штатларда апелляция судлар биринчи инстанцияда, шу жумладан присяжный маслаҳатчилар иштирокида муайян тоифадаги фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқадиладар. Бу ҳолда суд жараёни яқка судья томонидан олиб борилади.

Штатлар суд тизимининг асосий бўғини – умумий юрисдикция судлари бўлиб, улар турлича номланадилар. Масалан, Нью-Йорк штатида улар олий судлар деб, Калифорния штатида - юқори судлар деб, бироқ кўпроқ округ судлари деб аталади. Мазкур судлар ташкил этилиши ва миқдорий таркиби жиҳатидан жиддий фарқланади. Қоидага кўра, улар биринчи инстанцияда тегишли штатнинг қонун ҳужжатларида кўзда тутилган барча жиноятлар (кам аҳамиятли қилмишлардан ташқари) тўғрисидаги жиноят ишларини, даъво миқдоридан қатъи назар барча фуқаролик ишларини (мазкур штатда тузилган ихтисослаштирилган судлар судловига тегишли ишлардан ташқари) кўриб чиқадиладар. Айрим штатларда округ судлари беш йилгача муддатга, ҳатто бир йилгача муддатга

озодликдан маҳрум қилиш мумкин бўлган жиноятлар тўғрисидаги жиноят ишларинигина кўриб чиқишга ҳақлидирлар, бу эса мазкур штатнинг апелляция судининг алоҳида ҳуқуқлари доирасини кенгайтиради. Шу билан бирга округ судлари чекланган юрисдикция судларига нисбатан юқори турувчи инстанция сифатида иш кўрадилар, чунки улар қатор ҳолларда бу судларнинг қарорларига келтирилган шикоятларни кўриб чиқишга ҳақлидирлар. Округ судларида ишлар якка судья томонидан ёки присяжный маслаҳатчилар иштирокида судьялар томонидан кўриб чиқилади.

Юқорида санаб ўтилган судлар умумий тизими бўғинларидан ташқари, ҳар бир штатда чекланган юрисдикция судлари ҳам мавжуд бўлиб, бу судларга жарима билан ёки қоидага кўра, қисқа муддатли озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланадиган кам аҳамиятли жиноятлар тўғрисидаги ишларни, шунингдек, даъво миқдори кам, кўпинча, 1 000 долларгача бўлган фуқаролик ишларини кўриб чиқиш топширилган. Бу судлар муниципал шаҳар судлари, полиция судлари, баъзан эса графлик судлари, умумий сессиялар судлари каби номлар билан юритилади. Уларда ишлар магистратлар ёки яраштирувчи судьялар томонидан кўриб чиқилиб, бу судьяларнинг профессионал юридик тайёргарликка эга бўлиши мажбурий эмас.

Кўпгина штатларда махсус юрисдикция судлари ҳам мавжуд бўлиб, улар айрим ҳолларда мустақил, бошқа ҳолларда эса, округ судлари қошида ташкил этилади. Буларга солиқлар бўйича, ер низолари бўйича, мерос ишлари бўйича, штат ҳокимиятларига претензиялар билдириш бўйича судлар, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш тўғрисидаги кўп сонли ишларни кўриб чиқувчи судлар ва ҳоказолар киради. Улар орасида вояга етмаганлар ишлари бўйича судлар муҳим ўринни эгаллайди, бу судлар кўпинча оилавий судлар функцияларини ҳам бажарадилар. Мазкур судлар вояга етмаганлар содир қилган ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни муҳокама қиладилар, ўз фарзандлари тўғрисида ғамхўрлик қилмайдиган ота-оналарга нисбатан чоралар кўрадилар, ёмон оилалардаги тарбия шарт-шароитларини назорат қиладилар, оилавий можароларни ҳал қилишга ўринадилар ва ш.к.

Федерация ва штатлар даражасидаги муассасалар тизимида конституциявий назоратни амалга оширувчи махсус органлар мавжуд эмас, чунки бу вазифа умумий юрисдикция судлари томонидан амалга оширилади.¹⁷ Федерал судларидаги судьялик лавозимларига тайинлаш Сенат розилиги билан АҚШ президенти томонидан амалга оширилади, бунда Сенат президент таклиф қилган номзодни рад этиш ҳуқуқига эга. Федерал судьяликка номзодларга касбий маҳорат жиҳатидан ҳам, ахлоқ жиҳатидан ҳам юқори талаблар қўйилади (адвокат, юристмаслаҳатчи ёки университет профессори сифатида катта иш тажрибасига эга бўлиш, шаънига доғ тегмаганлик ва ш.к.). Федерал судьялар ўз лавозимларига умрбод тайинланадилар, уларни фақат импичментдек мураккаб жараён натижасида лавозимдан четлатиш мумкин.

Штат судларида судьялик лавозимига тайинлаш турли қоидалар асосида ўтказилади. Кўпгина штатларда олий судлар ва апелляция судлари судьялари

¹⁷ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира (справочник) -М.: Юр. лит. 1993, 183-185-бетлар.

губернатор томонидан Сенат ёки штатнинг бошқа қонун чиқарувчи органи розилиги билан 6-15 йил муддатга кўпинча такроран тайинланиш ҳуқуқи билан тайинланадилар. Худди шу тартибда айрим Америка штатларидаги куйи турувчи суд инстанциялари судьялари ҳам ўз лавозимларини эгаллайдилар. Бирок штатлардаги кўпчилик судьялар аҳоли томонидан сайлов кампаниялари давомида сайланадилар. Бундай тизим гарчи ташқи томондан халқчил кўринса-да, аслида кўпинча бу ерда номзодларни қўлловчи бир-бирига рақиб сиёсий партияларнинг манфаатлари биринчи ўринга чиқиб қолади, касбий ва шахсий сифатлар эса эътибордан четдан қолади, шу сабабли бу тизим АҚШда ҳақли равишда танқидга учрамоқда. Натижада кўпгина штатларда сўнгги ўн йилликлар давомида лавозимларни эгаллаш тизимининг янги вариантлари ишлаб чиқилмоқда.

Жиноят ишлари бўйича тергов ўтказиш ФБР томонидан ва бошқа кўплаб федерал хизматлар томонидан, шунингдек, тегишли штатлар ҳокимиятига, ёхуд графлик, шаҳар ёки қишлоқ муниципалитетига бўйсунувчи ва бир-биридан мустақил бўлган кўп сонли полиция муассасалари томонидан амалга оширилади. Улар қамоққа олиш, гумон қилинувчиларни сўроқ қилиш, жиноят далилларини қидириш ва тўплашга ҳақлидирлар. Қамоққа олиш, тинтув ва бошқа айрим тергов ҳаракатлари полиция томонидан суд санкциясини олгач ўтказилади, истисно ҳолларда эса, бу ҳаракатлар ўтказилганидан сўнг суд санкцияси олинади.

Қатор ҳолларда дастлабки тергов ёхуд ҳар бир федерал суд округида бўлган федерал атторнейнинг, ёхуд штат бош атторнейининг, ёхуд маҳаллий (графлик, шаҳар ва б.) атторнейнинг аппаратлари томонидан ўтказилади. Мазкур мансабдор шахслар мустақил равишда ҳаракат қиладилар ва бир-бирларига бўйсунмайдилар. Бундан ташқари, муайян ишлар бўйича қарор қабул қилишда федерал округ атторнейлари адлия департаменти (вазирлиги)га раҳбарлик қилувчи АҚШ бош атторнейидан ҳам тўла мустақилдирлар. Моҳиятан, барча даражадаги атторнейлар жинойий таъқибни қўзғатишда ва айбланувчини судга бериш масаласини ҳал қилишда ҳал қилувчи ўринга эгалар. Кўпчилик штатларда, шунингдек, махсус орган – катта жюри ҳам сақланиб қолган бўлиб, унинг таркибига 12-23 присяжнийлар киради ва улар ишни судга ўтказиш учун айбловда етарли далиллар мавжудлигини текширадилар (айрим ҳолларда катта жюри тергов органи сифатида ҳам иш кўриши мумкин)

Атторнейларнинг энг муҳим вазифаси – судда айбловни қўллашдир. Судга бериш босқичида айблов вакиллари аксарият ҳолларда айбланувчини айбига иқроп бўлиш тўғрисидаги битимни тузишга мажбур қиладилар. Бу шунингдан англатадики, айбланувчи ўзининг иши присяжнийлар суди иштирокисиз кўрилишига розилик беради, бунинг ўрнига унга унча оғир бўлмаган жиноятда айбланиш билан чекланишга (масалан, босқинчилик ўрнига ўғирликда), ёхуд ўлим жазоси ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашни талаб қилмасликка ваъда берилади. Атторнейлар суд присяжнийлари томонидан чиқарилган оқлов ҳукмларидан ташқари, жиноят ишлари бўйича чиқарилган бошқа ҳукмлар устидан юқори турувчи судга шикоят келтиришга ҳақлидирлар. Атторнейлар шунингдек, АҚШ тарафи сифатида, ёхуд бунда Америка давлати (федерал атторнейлар) ёки айрим штатлар, графликлар, шаҳарларнинг манфаатдорлиги бўлса, биринчи инстанция судларида ва фуқаролик ишлари бўйича апелляция шикоятларни

кўриб чиқишда қатнашишга ҳақлидирлар. Федерал атторнейлар Сенат розилиги билан АҚШ президенти томонидан тайинланадилар. Кўпгина штатларда маҳаллий даражадаги атторнейлар аҳоли томонидан сайланадилар ва, қоидага кўра, у ёки бу сиёсий партиянинг кўллаб-қувватлаши натижасида ўз лавозимларини эгаллайдилар.

Америка судларидаги ишларни тақдим қилишнинг тортишувли жараёнида юристларнинг ўрни беқиёсдир. Тарафлар ўзларининг адвокатлари орқали судда ўз қарашлари ва вазжларини баён қиладилар. Гарчи судда хусусий шахслар вакилсиз иштирок этишга ҳақли бўлсалар-да, бироқ адвокатлар ишни самаралироқ ҳал қилиш учун жуда зарурдирлар.

4. МАВЗУ:Францияда одил судлов Франция суд тизими

Режа:

- 1. Франция суд тизими**
- 2. Франция суд тизимида - умумий судлар**
- 3. Франция суд тизимида - махсус судлар**
- 4. Республика одил судлов Палатаси**

Ҳозирги вақтда Францияда амалда бўлган суд ва прокурорлик муассасалари тизимининг асоси Биринчи империя замонида, яъни XIX аср бошида қўйилган. 1958-1963 йиллардаги ислохотлар натижасида бу тизимда муҳим ўзгаришлар юз бериб, уларнинг асосий мазмуни яраштирувчи судлар институтини тугатиш ва суд инстанцияларининг умумий сонини уларни йириклаштириш ва судлов ваколатини ўзгартириш йўли билан қисқартиришдан иборат бўлди.

Президентлик ҳокимиятининг кўпайиши, суд-прокурорлик органларининг тўлалигича президентга бўйсунуши, махсус трибуналлар ва Давлат хавфсизлиги судининг таъсис этилиши, судлар ва трибуналларнинг сиёсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича ваколат доирасини кенгайтириш – замонавий Франциядаги суд ва прокуратура органларининг тузилиши ва фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари шулардан иборат. Барча судлар умумий ва махсус судларга бўлинади. Умумий судлар тизимида биринчи инстанция судларини, апелляция ва кассация суд инстанцияларини фарқлаш мумкин.

Умумий судлар тизимида бошчилик қилувчи Кассацион суд Франциядаги энг кўхна давлат муассасаларидан ҳисобланади. Кассацион суд Парижда жойлашган бўлиб, 1967 йилдаги ислохотдан сўнг унинг таркибига олти палата - фуқаролик ишлари бўйича бешта ва жиноят ишлари бўйича битта палата киради. Ўз навбатида “фуқаролик” палаталари фуқаролик ишлари бўйича биринчи, иккинчи ва учинчи палаталарга, савдо ва молия палатасига ҳамда ижтимоий масалалар бўйича палаталарга (бу палата ижтимоий суғурта, меҳнат шартномалари каби масалалар бўйича ишларни кўриб чиқади) бўлинади.

Кассацион суд қарорлари палаталарнинг бири томонидан, ёхуд уч палата вакилларидан ташкил топган аралаш палата томонидан, ва ниҳоят, суднинг биринчи раиси, палаталар раислари ва оқсоқоллари (дуайенлар) ва ҳар бир палатадан иккитадан вакилдан таркиб топган пленум томонидан чиқарилади. Ишларнинг аксарияти палаталарнинг бирортаси томонидангина кўриб чиқилади. Кассацион суд ваколатига қуйи турувчи судларнинг қарорларига келтирилган кассацион шикоятларни кўриб чиқиш кириб, мазкур қарорлар бўйича одатдаги апелляция тартибда шикоят келтириш учун асослар бўлиши ҳам мумкин. Бунда суд факт бўйича эмас, балки фақат ҳуқуқ масалалари - қонуннинг нотўғри қўлланилиши ва процессуал меъёрларнинг бузилиши бўйича шикоятларни кўриб чиқади. Жиноят ишлари бўйича Кассацион суд судланган шахснинг манфаатларини кўзлаб, қонуний кучга кирган ҳукмларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриб чиқишга ҳақли, бунда оқлов ҳукмлари устидан шикоят келтириш ҳуқуқига фақат судланган шахс эга бўлади. Кассацион суд қуйи суднинг қарори ёки ҳукмини бекор қилгач, одатда ишни ўз тавсиялари билан ўша даражадаги бошқа судга янгидан кўриб чиқиш учун юборади.

Бироқ ишдаги барча фактик ҳолатлар шубҳа уйғотмаса, Кассацион суд ўзининг охириги қарорини чиқаришга ҳақлидир. Кассацион суд фақат конкрет ишлар юзасидан қарор чиқаради, бироқ, бу қарорлар судлар томонидан шунга ўхшаш ишлар муҳокамаси чоғида ёки у ёки бу ҳуқуқий институтларни талқин қилишда йўлланма сифатида хизмат қилганлиги сабабли, суд амалиётига жиддий таъсир кўрсатади ва бутун мамлакат миқёсида қонунни бир хилда қўлланилишини таъминлайди. Шу маънода, жиноятлар бўйича сиёсатнинг кўпгина жиддий масалаларини одатда мустақил ҳал қилувчи жиноят ишлари бўйича палата қарорлари ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Франция апелляция судларининг ҳозирги вақтдаги сони қуйидагича: қитъада 30 та апелляция суди, уларнинг юрисдикцияси бир неча (иккитадан тўрттагача) департаментни қамраб олади, ҳамда Франциянинг денгизорти ҳудудларида фаолият юритувчи бешта апелляция суди. Апелляция судларида, одатда, жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича бир неча палаталар бўлади, айримларида эса, шунингдек, савдо ишлари бўйича ва ижтимоий масалалар бўйича палаталар ҳам мавжуд.

Жиноят ишлари бўйича палаталар палата раиси ва суднинг икки аъзоси таркибида жиноий деликтлар ва қилмишлар тўғрисидаги ишлар бўйича қуйи судларнинг қарорларига келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқадилар (оғир жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича присяжныйлар суди ҳукмлари устидан апелляция тартибида шикоят келтирилиши мумкин эмас). Жиноят иши бўйича апелляция шикоятини кўриб чиққач, палата апелляция суди номидан ёки ҳукми ўз кучида қолдиради, ёки уни бекор қилиб, одатда, ўзи иш бўйича янги қарор (моҳиятан, ҳукм) чиқаради. Фақат зарур ҳоллардагина, палата ишни мазмунан кўриб чиқиш учун қуйи турувчи судга юбориши мумкин. Ҳар бир апелляция суди таркибида бир ёки ундан ортиқ айблов камералари мавжуд бўлиб, улар камера раиси ва икки суд аъзосидан ташкил топади. Айблов камераси дастлабки тергов устидан, хусусан, айбланувчини дастлабки қамоққа олиш устидан назорат органи сифатида, шунингдек, судга бериш органи сифатида иш юритади. Фуқаролик

ишлари бўйича палаталар умумий юрисдикциядаги қуйи турувчи фуқаролик судлари ҳамда бошқа суд органлари томонидан чиқарилган қарорларга келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқади.

Биринчи инстанция судлари фуқаролик ишларини муҳокама қилиш бўйича катта процесс трибуналлари ва кичик процесс трибуналларига, жиноят ишларини муҳокама қилиш бўйича эса присяжнийлар судига, ахлоқ тузатиш трибуналлари ва полициявий трибуналларга бўлинади. Француз судларидаги “трибунал” ибораси уларнинг фавқулоддалик хусусиятини ифодаламайди, балки аксинча, уларнинг судларга нисбатан ваколат доираси чекланганлигини билдиради. Франциядаги 36 департаментнинг ҳар бирида камида биттадан катта процесс трибунали (уларнинг сони -181та) бор.

Катта процесс трибуналларида ишлар, одатда, камида учта судьядан иборат хайъатларда кўрилиб, айрим тоифадаги ишлар бўйичагина, томонлар розилиги бўлса, судьянинг яқка тартибда кўришига йўл қўйилади. Катта процесс трибунали ваколатига даъво суммаси 30 000 франкдан кўп бўлган мулкӣ характердаги фуқаролик ишларини, шунингдек, аниқ белгиланган тоифадаги ишларнинг катта қисмини (буларга кўчмас мулк тўғрисидаги, никоҳ ва никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги, фарзандликка олиш тўғрисидаги, фуқаролик тўғрисидаги ва хоказолар киради) муҳокама қилиш киради. Агар катта процесс трибунали округида савдо трибунали бўлмаса, унинг вазифаларини ҳам катта процесс трибунали бажаради.

Кичик процесс трибуналлари (1983 йилдаги ислохотдан сўнг уларнинг сони 470 тага етган) 1958 йилда ҳар бир кантон аҳолиси томонидан сайланган ва 1790 йилдан мавжуд бўлган яраштирувчи судлар ўрнига таъсис этилди. Бу трибуналлар барча департаментлар ва округларнинг бош шаҳарларида, шунингдек, айрим йирик кантонларда жойлашган. Ҳар бир кичик процесс трибуналида ишлар судья томонидан яқка тартибда кўрилади. Мазкур трибунал ваколатига белгиланган тоифадаги ишларни, жумладан 30 000 франккача миқдордаги мулкӣ характердаги даъволар бўйича ишларни муҳокама қилиш киради (даъво миқдори 13 000 франккача бўлган ишлар бўйича қарорлар устидан апелляция тартибда шикоят келтирилиши мумкин эмас).

Мутлақ ваколатига оғир жиноятлар тўғрисидаги жиноят ишларини кўрувчи присяжний судлари Парижда ва ҳар бир департаментда йиғилиш ўтказадилар ва тегишли номларга эгадирлар. Ҳар бир суд таркибига раис (апелляцион суд аъзоси) бошчилигидаги учта профессионал судья ҳамда тўққизта присяжний маслаҳатчилар кириб, присяжний маслаҳатчилар ўз вазифаларини бажариш учун махсус комиссиялар танловидан сўнг қуръа ташлаш йўли билан сайловчиларнинг департамент рўйхатлари бўйича чақириладилар. Суд сессиялари ҳар чоракда, зарур ҳолларда эса бундан ҳам тез-тез ўтказилиб туради.

Присяжнийлар маслаҳатхонада профессионал судьялар билан биргаликда ҳукм учун муҳим бўлган барча, шу жумладан жазо тайинлаш тўғрисидаги масалалар юзасидан қарор қабул қиладилар. Присяжнийлар суди қарори кўпчилик овоз билан қабул қилинади, бироқ айбланувчининг аҳволини оғирлаштирувчи қарор, шу жумладан айбни енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлигини рад этиш тўғрисидаги қарор овоз беришда қатнашувчиларнинг 12 тасидан камида 8

тасининг овози бўлганда қабул қилинади. Бошқа биринчи инстанция судларининг қарорларидан фарқли присяжнийлар суди қарори чиқарилганидан сўнг биринчи ва сўнгги инстанцияда қабул қилинди деб ҳисобланади ва унинг устидан апелляция тартибда шикоят келтирилиши мумкин эмас, оқлов ҳукми устидан айблов томонидан кассация тартибда шикоят келтирилишига ҳам ўрин йўқ.

Ахлоқ тузатиш трибуналлари биринчи инстанцияда жиноий деликтлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади (Франция ЖКнинг 1-моддасида жиноий деликтлар учун жазолар ахлоқ тузатиш жазолари деб номланганлиги боис, “ахлоқ тузатиш” ибораси келиб чиққан). Ахлоқ тузатиш трибунали сифатида навбати билан фуқаролик ишларини ҳам, жиноят ишларини ҳам кўрувчи катта процесс трибунали ҳам иш юритиши мумкин. Иш ҳажми катта бўлган катта процесс трибуналларида судьялар сони кўп бўлиб, жиноят ишларини кўришга ихтисослашувчи бир ёки бир неча палата ташкил этилади, яъни бундай палата ахлоқ тузатиш трибунали сифатида доимий иш юритади. Ахлоқ тузатиш трибуналларида ишлар уч судьядан иборат ҳайъат таркибда кўриб чиқилади. 1975 йилда айрим катта процесс трибуналларида иқтисодий ва молиявий характердаги жиноий деликтлар тўғрисидаги ўта мураккаб ишларни муҳокама қилишга ихтисослашган судьялар ҳайъатлари тузилган эди.

Полициявий трибуналлар биринчи инстанцияда кам аҳамиятли жиноий қилмишлар – жазоси 10 000 франк миқдордаги жарима ёки, камдан-кам ҳолларда, бир кундан икки ойгача муддатга қамоққа олиш бўлиши мумкин бўлган қилмишлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади (“полициявий” ибораси шу билан боғлиқки, Франция ЖКнинг 1-моддасида қилмишлар учун жазолар полициявий жазолар деб аталади). Уларда ишлар навбати билан фуқаролик ишларини ҳам, жиноят ишларини ҳам кўрувчи кичик процесс трибунали судьяси томонидан якка тартибда кўриб чиқилади (айрим ҳолларда полициявий трибунал сифатидагина иш юритувчи, яъни фақат жиноят ишларини кўришга ихтисослашган кичик процесс трибуналлари ташкил этилади).

Умумий судлар тизимида ихтисослашган бўлинмалар сифатида вояга етмаганлар ишлари бўйича адлия муассасалари киради. Вояга етмаганлар ишлари бўйича присяжнийлар суди 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганларни оғир жиноятларни содир қилишда айблаш юзасидан ишларни кўриб чиқади. У уч профессионал судьядан ва тўққиз присяжнийдан иборат. 13-18 ёшдаги вояга етмаганларнинг жиноий деликтлари ва энг жиддий қилмишлари, шунингдек, 13-15 ёшдаги ўсмирларнинг оғир жиноятлари тўғрисидаги ишлар катта процесс трибуналлари округларида ташкил этилувчи вояга етмаганларнинг ишлари бўйича трибуналлар томонидан кўриб чиқилади. Мазкур трибуналлар вояга етмаганларнинг ишлари бўйича судья ва ёшлар тарбияси муаммоларига қизиқиш кўрсатган шахслар орасидан адлия вазири томонидан тайинланувчи икки маслаҳатчидан (ассессордан) ташкил топади. Судья вояга етмаганларнинг жиноий деликтлари ва қилмишлари тўғрисидаги ишларни якка тартибда ҳам кўриши мумкин, бироқ бу ҳолда у уларга нисбатан фақат тарбиявий ва назорат хусусиятидаги чораларни қўллашга ҳақли бўлади. Судья ва вояга етмаганларнинг ишлари бўйича трибунал чиқарган қарорлар устидан махсус апелляция суд палатасига шикоят келтирилиши мумкин.

Француз жиноят адлия тизимининг ўзига хос қирраларидан бири жазони ижро қилиш бўйича судьянинг мавжудлиги бўлиб, 1958 йилдаги ЖПК ва кейинги чиққан қонунлар берган ваколатларга мувофиқ, у маҳкумнинг жазони, шу жумладан озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жараёнига фаол аралашшига ҳақлидир. У синов билан жазоси кечиктирилган маҳкумлар устидан назоратни ташкил қилади, озодликдан маҳрум қилинган маҳкумларни сақлаш режимини ўзгартириш тўғрисидаги, уларга таътиллар бериш тўғрисидаги масалаларни ҳал қилади, уларни муддатидан илгари шартли озод қилиш тўғрисида илтимоснома киритади ва ҳоказо. Жазони ижро қилиш бўйича судьялик вазифаси уч йил муддатга катта процесс трибунали судьяларидан бири зиммасига юклатилади.

Умумий судлар тизимига, аввало, кичик процесс трибунали даражасида, муайян тоифадаги ишларни муҳокама қилишга ихтисослашган бир қатор суд муассасалари туташади. Улар қаторига савдо трибуналлари, прюдомлар кенгашлари, ижтимоий суғурта бўйича комиссиялар, ер ижараси бўйича паритет трибуналлари, денгиз савдоси бўйича трибуналлар ва шу кабилар киради. Улардан савдо трибуналлари ва прюдомлар кенгашлари кўпроқ аҳамиятга эгадир.

Парламентнинг иккала палатаси томонидан уларнинг аъзоларидан тенг миқдорда (12 тадан судья ва уларнинг 6 тадан ўринбосари) сайланадиган Одил судлов юқори суди умумий судлар тизимидан ташқарида бўлиб, алоҳида ўринни эгаллайди. 1958 йилги Конституцияга мувофиқ, Одил судлов юқори суди хизмат вазифасини бажариш чоғида мамлакат президентини давлатга хиёнатда айблаш юзасидан, шунингдек, вазирларни оғир жиноятлар ва жиноий деликтларни содир қилишда айблаш юзасидан жиноят ишларини кўриш учун тузилади. Бундай ишларни тергов қилиш ва айбланувчиларни Одил судлов юқори судига бериш фақат парламентнинг ҳар иккала палатаси қарорига кўра амалга оширилади.

Бундан ташқари, 1993 йил 27 июлдаги Конституциявий Қонун билан тузилган Республика одил судлов Палатаси ҳам мавжуд бўлиб, мазкур Палата ҳам, Одил судлов юқори суди каби, сиёсий жиноий суд тоифасига киради. Республика одил судлов Палатаси ҳукумат аъзоларининг мансаб жиноятлари ёки қилмишлари учун жиноий жавобгарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган. Муқаддам ҳукумат аъзоларининг жавобгарлиги Республика Президентининг жавобгарлигига ўхшаш бўлиб, фуқаролар вазирларнинг хатти-ҳаракатлари устидан шикоят келтиришга ҳақлари йўқ эди.

Кассацион суд раҳбарлигидаги умумий судлар тизимидан мустақил равишда маъмурий адлия органлари тизими фаолият юритади. Уларда давлат бошқаруви органларининг хусусий шахсларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига дахл қилган хатти-ҳаракатлари ва актлари устидан келтирилган шикоятлар кўриб чиқилади. Маъмурий адлия тизимида Давлат кенгаши раҳбарлик қилиб, у бир вақтнинг ўзида давлат бошқарув органи – ҳукумат қошидаги маслаҳат муассасаси ҳисобланади. Давлат бошқаруви органларининг хатти-ҳаракатлари ва актлари устидан келтирилган шикоятларнинг асосий қисмини биринчи инстанцияда кўриб чиқиш маъмурий трибуналлар (уларнинг сони 25 та) зиммасида бўлиб, уларнинг округлари бир неча департамент ҳудудини қамраб олади. Умумий судлар тизимидаги судьялар ўз вазифаларига Республика Президенти декрети билан; Кассацион суднинг мансабдор шахслари ва апелляция судларнинг биринчи

раислари магистратура Юқори кенгаши тавсияси асосида, қолган судьялар – магистратура Юқори кенгашининг ижобий хулосаси билан адлия вазирининг тақдимномаси бўйича тайинланадилар. Маъмурий трибуналлар судьялари Ички ишлар вазирининг адлия вазири билан келишилган тақдимномаси бўйича ҳукумат декретлари билан тайинланадилар. Одатда, умумий ваколатдаги судьялар Миллий магистратура мактабини тугатгач ва конкурс танловидан ўтгач тайинланадилар, (бу мактабга кириш учун олий юридик маълумотга эга бўлиш лозим). Маъмурий суд судьялари Миллий маъмурий мактаб битирувчилари орасидан тайинланади.

Кассацион суд таркибига тайинланиш учун юқори талаблар қўйилган бўлиб, буларга юқори мансаблардаги судьялик лавозимида иш тажрибасига эга бўлиш, университет профессори сифатида ишлаш кабилар киради. Конституция (64-м.) умумий ваколат судьяларининг алмаштирилмаслиги принципини эълон қилган. Судья ўз вазифасидан фақат жиддий қилмиш содир этганида ёки оғир касалликка йўлиққанида Олий магистратура кенгаши томонидан четлатилиши мумкин. Судья розилигисиз уни бошқа ишга, ҳатто юқорироқ мансабга ҳам ўтказилиши мумкин эмас. Судьялар 65 ёшларида, 1988 йилда ўрнатилган қоидаларга кўра, Кассацион суд судьялари ва унинг биринчи раиси тегишли равишда 66 ва 68 ёшларида истеъфога чиқадиладар.

Жиноятларнинг асосий қисмини тергов қилиш суд полицияси томонидан амалга оширилиб, мазкур полиция офицерлари мустақил равишда дастлабки суриштирув ўтказишга, бошқа мансабдор шахсларнинг агентлари эса – айрим процессуал ҳаракатларни ўтказишга ҳақлидирлар. Айниқса, шундай деб номланувчи ошкор жиноятларни улар бевосита содир этилиши биланоқ тергов қилишда суд полицияси офицерларининг ваколатлари улқандир. Полиция суриштирувидан сўнг ўтказиладиган дастлабки тергов тергов судьяси томонидан ўтказилади. Оғир жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича дастлабки тергов ўтказилиши мажбурий, жиноий деликтлар тўғрисидаги ишлар бўйича дастлабки тергов ўтказилиши мумкин ва фақат истисно ҳолатларда қилмишлар тўғрисидаги ишлар бўйича дастлабки тергов ўтказилади. Тергов судьялари ўз вазифаларига катта процесс трибунали судьялари орасидан уч йил муддатга тайинланадилар. Ўз вазифаларини бажариш давомида улар катта процесс трибунали таркибида қоладилар ва ҳатто ўзлари тергов қилган ишлардан ташқари, бошқа ишларнинг муҳокама қилинишида иштирок этаоладилар.

Судда жиноий таъқиб, қоидага кўра, прокуратура томонидан амалга оширилиб, у ишни судга оширишни ўз хоҳишига кўра рад этиш бўйича кенг ҳуқуқларга эга. Полициявий трибуналларда 10 кунгача қамоқ жазоси тайинланиши мумкин бўлган қилмишлар бўйича айбловни полиция комиссарлари қўллаб-қувватлайдилар.

Францияда прокуратура адлия вазири раҳбарлигидаги марказлашган органлар тизимидан иборат бўлиб, ҳар бир апелляцияон судда ўзининг ёрдамчиларига эга бўлган бош прокурор фаолият юритади ва унинг бош ёрдамчиси бош адвокат деб аталади. Бош прокурор бевосита адлия вазирига бўйсунди ва ўз навбатида, апелляцияон суд ҳудудидаги прокуратуранинг барча мансабдор шахсларига раҳбарлик қилади.

Бош прокурор шахсан ёки ўринбосарлари орқали апелляцияон судда ва апелляцияон суд жойлашган жойда тузилган присяжныйлар судида айбловни қўллаб-қувватлайди. Республика прокурорлари (Францияда қуйи инстанция прокурорлари шундай деб номланиб, уларнинг ваколат доиралари кенгдир) ахлоқ тузатиш трибуналлари қошида фаолият юритиб, мазкур трибунал ҳудудида барча жиноят ишлари бўйича жиноий таъқибни амалга оширадilar. Улар шахсан ёки ўринбосарлари орқали присяжныйлар судида, ахлоқ тузатиш трибуналларида, шунингдек, зарур ҳолларда, полициявий трибуналларда айбловни қўллаб-қувватлайдилар. Прокуратура вакиллари шунингдек, “жамият манфаатлари” талаб қилган ҳолларда, барча инстанция судларидаги фуқаролик ишларида ҳам расман қатнашадilar.

Кассацион суд бош прокурори ўз аппарати билан прокуратура органлари тизимида алоҳида ўринни эгаллайди, чунки унинг функциялари шу судда иштирок этиш билан чекланган. Жиноят процессида айбланувчини ҳимоя қилиш ҳамда фуқаролик ва маъмурий процессларда томонларга вакиллик қилиш адвокатлар зиммасига юклатилган. Ҳар бир катта процесс трибунали қошида адвокатлар ҳайъатлари бўлиб, улар кенгаш ва оқсоқол томонидан бошқарилади. Ҳайъатга аъзо бўлиш ва шу орқали француз судларида иштирок этиш учун олий юридик маълумотга эга бўлиш, касбий тайёргарлик марказларидан бирига ўқишга кириш учун имтиҳон топшириш, у ерда бир йиллик ўқув курсини ўташ ва касбий лаёқат тўғрисида сертификат олиш талаб этилади. Адвокатлар индивидуал амалиёт билан шуғулланишлари ёки қўшма адвокатлик идоралари тузишлари мумкин. Кассацион суд ва Давлат кенгашида иштирок этишга Кассацион суд қошидаги (олтмишта аъзоси бор) ҳайъат таркибига қабул қилинган адвокатларгина ҳақлидирлар.¹⁸

5. МАВЗУ: Англия судида иш юритиш

Режа:

- 1. Англия суд тизими**
- 2. Англия фуқаролик ишларини кўрувчи графлик судлари ва жиноят ишларини кўрувчи магистрат судлари**
- 3. Англия ва Уэльс Олий суди**
- 4. Лордлар палатаси**

Англияда кўп асрлар давомида ривожланиб келган ва ҳозирда амалда бўлган суд тузилиши инглиз давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш тарихи билан бевосита боғлиқдир. Англия суд тизимининг мураккаблиги ҳуқуқда айрим ўрта аср институтларининг сақланиб келинаётганлиги билан ҳам изоҳланади.

Англиянинг суд тузилиши ягона қонун билан тартибга солинмайди: судларни ташкил қилиш ва уларнинг ваколатлари бир қатор актлар билан белгиланадики, бу актларнинг кўпчилиги юз йиллар муқаддам қабул қилинган. Англия судлари уч поғонали тизимга эгадир. Қуйи поғонада фуқаролик ишларини кўрувчи графлик судлари ва жиноят ишларини кўрувчи магистрат судлари туради.

¹⁸ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира (справочник) -М.: Юр. лит. 1993, 212-219-бетлар.

1971 йилга қадар қуйи судларга тўртлик сессиялар судлари ҳам кирган бўлиб, кейинчалик бу судлар тугатилган.

Кейинги поғонада Англия ва Уэльс Олий суди номи билан бирлашган судлар гуруҳи туради ва унинг таркибига Корона суди (Тож суди) билан бирга Апелляция суди ва Юқори суд киради. Суд иерархиясининг олий поғонаси Лордлар палатаси ҳисобланиб, у олий суд инстанцияси сифатида камдан-кам фаолият юритади ҳамда фақат апелляция тартибида иш юритади.

Лордлар палатаси асосан ҳуқуқ масалалари бўйича, Англия ва Уэльс апелляция инстанцияларининг фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича чиқарган қарорлари, шунингдек, Шотландия апелляция инстанцияларининг фуқаролик ишлари бўйича чиқарган қарорлари бўйича апелляция тартибида иш юритади. Лордлар палатаси номидан ишлар Лордлар палатаси суди томонидан кўриб чиқилади, у лорд-канцлер раҳбарлигида апелляция бўйича ординар (оддий) лордлар ва муқаддам судда олий мансабларни эгаллаган ва Лордлар палатаси аъзолари бўлмиш пэрлардан ҳамда барча собиқ лорд-канцлерлардан ташкил топади. “Апелляция бўйича ординар лордлар” Лордлар палатасига, одатда, Апелляция суд аъзоларидан бўлган тажрибали юристлардан тайинланади. Уларнинг сони 7дан 11тагача бўлади. Бундай ординар лордлардан иккитаси шотланд юристларидан бўлиши лозим. Лордлар палатаси судида ишлар Лордлар палатаси номидан камида уч лорд таркибида кўриб чиқилади ва уларнинг ҳар бири нутқ сўзлайди. Лордлар палатаси судининг кўпчилик овоз билан қабул қилинган ҳулосаси шикоят келтирилган қарорни чиқарган судга берилади, бу суд эса ўз навбатида Лордлар палатаси берган тавсияларга мувофиқ иш бўйича якуний қарорни қабул қилади.

Англия ва Уэльс Олий судига лорд-канцлер раислик қилиб, унинг таркибига учта мустақил суд муассасаси – Апелляция суд, Юқори суд ва Корона суди киради. Апелляция суд фуқаролик ва жиноят бўлимларидан ташкил топган бўлиб, уч ёки ундан ортиқ судьялардан таркиб топган коллегияларда бошқа судларнинг қарорларига келтирилган апелляцияларни кўриб чиқади. Юқори суд учта бўлимдан иборат - қирол курсиси, канцлерлик ва оилавий бўлимлар. Қирол курсиси бўлими ўта мураккаб фуқаролик ишларини биринчи инстанцияда ва жиноят ишлари бўйича магистрат судларининг ҳукмларига келтирилган апелляцияларни кўриб чиқиш билан шуғулланади. Қироллик курсиси бўлимининг таркибий қисмлари сифатида денгизда ташишлар, кемаларнинг тўқнашувлари ва бу билан боғлиқ зарарларни ундириш ва шу каби низоларни кўриб чиқувчи Адмиралтейство суди ҳамда савдо-сотикқа оид кўплаб низоларни кўриб чиқишга ваколатли бўлган Тижорат суди мустақил равишда фаолият юритади.

Канцлерлик бўлими биринчи инстанция суди сифатида мулкни бошқариш, ишончнома берилган мол-мулк, компаниялар фаолияти, банкротлик ва бошқа шу кабиларга боғлиқ фуқаролик ишларини кўриб чиқади. Канцлерлик судининг таркибий қисми сифатида Патент суди фаолият юритиб, бош назоратчининг патентлар, дизайн ва савдо маркалари масалалари бўйича илтимосномаларини кўриб чиқади. Оила бўлими асосан оилавий муносабатлар масалалари юзасидан, шу жумладан, никоҳни бекор қилиш, эр-хотиннинг алоҳида яшаши, алимент ундириш, ҳомийлик ва васийлик бўйича магистрат судларининг қарорларига

келтирилган шикоятларни кўриб чиқади. Юқори суд бўлимларида ишларни биринчи инстанцияда кўриб чиқиш якка судья томонидан, апелляцияларни кўриб чиқиш эса икки ёки уч судьядан иборат ҳайъатлар томонидан амалга оширилади. Қирол курсиси бўлимида муайян шароитларда иш присяжнийлар (маслаҳатчилар) иштирокида муҳокама қилиниши мумкин.

Бир қатор суд муассасаларининг ўрнига 1971 йилда ташкил топган Корона суди айблов акти бўйича жавобгарликка тортилганларнинг ишлари, яъни анча жиддий жиноятлар тўғрисидаги ишларни биринчи инстанцияда, албатта присяжнийлар иштирокида (бошқа инглиз жиноят судларида присяжнийлар йўқ), шунингдек, магистрат судларининг ҳукмлари қарорларига келтирилган апелляцияларни кўриб чиқади. Ягона суд ҳисобланган Корона суди марказлари Англия ва Уэльснинг йирик шаҳарларида жойлашган ўз округлари бўйича доимий равишда мажлислар ўтказиб туради. Олдин айбдорлик тўғрисидаги вердиктни чиқариш учун присяжнийларнинг барчаси овоз бериши лозим бўлган бўлса, Жиноят ишлари бўйича одил судлов тўғрисидаги 1967 йилдаги қонунга биноан, энди 11 ёки 12 присяжнийнинг 10тасининг ёки 10 присяжнийнинг 9тасининг овози кифоя қилади. Присяжнийлар суди чиқарган оқлов ҳукми устидан апелляция шикояти келтириш мумкин эмас. Присяжнийлар иштироки талаб этилмаган ҳолларда, Корона судида ишлар судья томонидан якка ҳолда кўриб чиқилади. Корона судида судья сифатида Юқори суд судьялари, округ судьялари (бу лавозим 1971 йилда Корона суди ва графлик судларининг судьялик корпусларини тўлдириш учун жорий этилган), ҳамда рекордёрлар – судьялик ваколатларини “қўшимча иш” сифатида бажарувчи юристлар фаолият юритадилар. Апелляцион шикоятларни судьялар ёки рекордёрлар 2-4 яраштирувчи судьялар иштирокида кўриб чиқадилар¹⁹.

Графлик судлари (уларнинг сони 350дан ошади) – фуқаролик ишлари бўйича одил судловнинг асосий органлари бўлиб, уларда биринчи инстанцияда фуқаролик ишларининг 90% кўриб чиқилади. Графлик судларининг ваколат доираси худди шундай фуқаролик ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқувчи Юқори судларга қараганда даъво турлари билан боғлиқ ҳолда фарқланувчи даъво миқдорига кўра чекланади (масалан, шартномалар ва деликтлардаги даъволар бўйича 5минг ф.ст. гача). Графлик судлари қарорлари Апелляция судига фақат қарор чиқарган суднинг розилиги билан ва қоида бўйича, факт масалалари бўйича эмас, балки ҳуқуқ масалалари бўйича ёхуд далилларнинг мақбуллиги юзасидангина шикоят келтирилиши мумкин.

Магистрат судлари (присяжнийлар иштирокисиз) жиноят ишларининг асосий кўпчилигини кўриб чиқадилар (йилига 98%гача). Мазкур судлар судланганларга жарима ёхуд қоида бўйича, олти ойгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосинигина тайинлашлари мумкин. Агар магистратлар айбланувчи бундан кўра оғирроқ жазога сазовор деган хулосага келсалар, иш кўриб чиқиш учун Корона судига ўтказилади. Магистратлар шунингдек, айблов акти билан юритиладиган ишлар бўйича дастлабки эшитишни ҳам ўтказадилар. Бу

¹⁹ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. /отв.ред. -д.ю.н.проф. А.Я.Сухарев. -2-е изд., изм. и доп. - М.: НОРМА, 2001.

эшитишлар давомида улар айбланувчини Корона судига бериш учун далиллар етарлиги масаласини ҳал этадилар. Магистратларнинг фуқаролик юридикцияси ўта чекланган бўлиб, аввало, қарзларни ундириш тўғрисидаги низоларни ҳал қилиш ва оила ҳуқуқининг айрим масалалари билан боғлиқдир. Магистратлар одатда яраштирувчи судьялар деб аталиб, (уларнинг сони 20мингдан ошади), кўп ҳолларда улар профессионал юрист бўлмайдилар ва юридик маълумотга эга бўлмайдилар. Айрим магистрат судлари судьялар йиғилиши қарорига кўра вояга етмаганларнинг ҳуқуқбузарликлари тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўладилар. Вояга етмаганларнинг ҳуқуқбузарликлари тўғрисидаги ишларини кўриб чиқувчи ҳайъат таркибига бу судьялардан учтаси киритилади, уларнинг бири ёки иккитаси албатта аёл-судья бўлиши лозим. Мазкур суд 21 ёшгача бўлган ўсмирлар ва ёшлар томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади.

Санаб ўтилган умумий юрисдикция судларидан ташқари, Англия ва Уэльсда турлича ваколатга эга бўлган ихтисослашган судлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари трибунал деб номланади, бу эса уларнинг судларга нисбатан аҳамияти камроқ эканлигини билдиради. 1967 йилда Буюк Британияда Маъмурият ишлари бўйича парламент вакилиги хизмати ташкил этилди. Бу хизмат ўз ходимлари ёрдамида одатда Вакиллар палатаси аъзосининг тегишли мурожаатидан сўнг ҳукумат муассасаларининг хатти-ҳаракатлари устидан келтирилган шикоятлар юзасидан текширув ишларини олиб боради. Бундай текширувлар натижалари тўғрисида парламент вакили унга мурожаат қилган Вакиллар палатаси аъзосига ва тегишли ҳукумат муассасасига, айрим ҳолларда – Вакиллар палатасининг ўзига хабар қилади.

Буюк Британиядаги барча суд лавозимлари сайланиш натижасида эмас, балки тайинланиш натижасида эгалланади. Юқори турувчи суд судьялари лордканцлер тавсияси билан қиролича томонидан, қуйи судлар судьялари эса лорд-канцлер томонидан тайинланади. Олий суд судьялари камида ўн йиллик меҳнат стажига эга бўлган барристерлардан, округ судьялари эса худди шундай стажга эга бўлган барристерлардан ёки шу лавозимни камида уч йил эгаллаб келган рекордёрлардан тайинланади.

Шимолий Ирландиянинг суд тизими.

Суд тизими автоном хусусиятга эга бўлса-да, кўп ҳолларда Англия суд тизимига ўхшайди. Бу ерда учта суддан иборат ва номлари худди шундай бўлган Олий суд мавжуд. Қуйи судларга графлик ва магистрат судлари киради. Шимолий Ирландия ва Англия суд тизимлари ўртасидаги фарқлар айрим ташкилий ва тартиб жиҳатларига тегишлидир. Мэн ороли ва Бўғоз ороллари ўз суд тизимларига эгалар. Уларнинг олий судлари чиқарган қарорларининг апелляцияси Махфий кенгашнинг Суд комитети томонидан кўриб чиқилади.²⁰

²⁰ Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право. 2002., 218-бет.

6. МАВЗУ: Германия суд тизими

Режа:

- 1. Германия суд тизими**
- 2. Германия суд тизимида - умумий судлар**
- 3. Германия суд тизимида - ихтисослаштирилган судлар**
- 4. Федерал конституциявий суд**
- 5. Судьяларни лавозимга тайинлаш тартиби**

Асосий қонуннинг 92-моддасига кўра, одил судловни амалга ошириш судьялар ваколатига киради ва Федерал Конституциявий суд, Асосий қонунда кўзда тутилган федерал судлар ва ерларнинг судлари орқали амалга оширилади. Германияда шу тариха, роман ҳуқуқ тизимидаги мамлакатлардан фарқли, конституциявий адлия одил судловни амалга ошириши лозим бўлган органлар тизимининг бир қисми сифатида кўрилади.

ГФР Конституцияси адлиянинг беш асосий соҳасини фарқлайди (умумий, меҳнат, ижтимоий, молиявий ва маъмурий) ҳамда уларга мувофиқ бешта суд тизимини таъсис этади, бу тизимларнинг ҳар бири ўз олий суд органи томонидан бошқарилади. Бунда умумий судларнинг ваколатига маъмурий адлия органларининг ва бошқа ихтисослаштирилган судларнинг ваколатига кирмайдиган барча фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқиш киради. Умумий судларнинг фаолияти Суд кўрилиши тўғрисидаги қонун билан, тегишли қонунлар ва улар тўғрисидаги низомлар билан тартибга солинади.

Олий федерал суд умумий судлар тизимига раҳбарлик қилади. У Карлсруэ шаҳрида жойлашган бўлиб, суд раиси, сенатлар ва суд раисларидан таркиб топган. Олий федерал судда шунингдек, суд терговчилари ҳам бўлиб, улар ҳукмлари устидан шу судга шикоят келтирилган айрим жиноят ишларини эшитишга тайёрлаш билан шуғулланадилар. Олий федерал суд таркибига фуқаролик ишлари бўйича 11 сенат, жиноят ишлари бўйича 5 сенат ва махсус масалаларни (картеллар ишлари бўйича, адвокатлар, нотариуслар ишлари бўйича ва б.) кўриб чиқиш учун етти сенат киради.

Жиноят ишлари бўйича Олий федерал суд компетенциясига ерларнинг юқори судлари томонидан иш биринчи инстанцияда кўриб чиқилганда чиқарилган ҳукмларга, шунингдек, присяжнийлар суди ва ер судларининг катта палаталарининг ҳукмларига, агар бу ҳукмлар устидан ернинг юқори судига кассацион шикоят келтириш мумкин бўлмаса, келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқиш киради. Олий федерал суд янги очилган ҳолатлар бўйича айблов ҳукми чиқарилган ҳолда ҳам, оқлов ҳукми чиқарилган ҳолда ҳам ишни янгидан кўриб чиқиши мумкин. 1969 йилдан Олий федерал суд ваколатига жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриш кирмайди.

Фуқаролик ишлари бўйича Олий федерал суд компетенциясига ерларнинг юқори судлари томонидан чиқарилган қарорларга келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқиш киради. Кассация тартибида шикоят келтириш деганда (у ревизия деб аталади) ГФРда суднинг қарори ёки ҳукми устидан

хукмнинг ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келиш-келмаслиги асослари бўйича эмас, балки фақат қонунни бузиш ёки уни нотўғри қўллаш асослари бўйича шикоят келтириш тушунилади.

Олий федерал судда тегишлича фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича сенатлар ташкил этилиб, бу сенатлар ҳуқуқнинг тегишли соҳаси учун ўта муҳим аҳамият касб этувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади. Фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича сенатларнинг қарашларида тафовутларни бартараф этиш зарур бўлган ҳолларда бирлашган катта сенат чақирилади, унинг таркибига Олий федерал суд раиси ва катта сенатларнинг барча аъзолари киради.

Барча умумий судлар ичида фақат Олий федерал судгина умумфедерал муассаса ҳисобланади, қолган барча қуйи турувчи судлар тегишли ерларнинг судлари ҳисобланади. Айрим ерларнинг умумий судлари тузилиши ва ваколатлари ўртасида фарқлар мавжуд, бироқ улар унчалик жиддий эмас. Ерларнинг юқори судлари ҳам биринчи инстанция суди сифатида, ҳам апелляция ва кассация инстанциялари сифатида иш юритадилар. ГФР таркибига кирувчи барча ерларда бундай судлар ташкил этилган ва уларнинг сони бирдан тўрттагача бўлади. (Ерларнинг энг йирикларидан бири – Баварияда учта юқори суд ва Мюнхенда Бавария олий суди бўлиб, бу олий суд ернинг юқори судлари ваколатлари билан бир қаторда айрим турдаги фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Бавария судлари учун кассация инстанцияси сифатида Олий федерал суд функцияларини бажаради.)

Ернинг юқори суди раис томонидан бошқарилиб, унинг таркибига фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича етарли миқдорда сенатлар ташкил этилади ва бу сенатларга уларнинг раислари раҳбарлик қилади. Биринчи инстанция суди сифатида жиноят ишлари бўйича сенат ер юқори суди аъзоларидан бўлган бешта профессионал судья таркибида давлатга хиёнат, жосуслик, террористик актлар ёхуд ернинг қуйи турувчи судлари судловига тегишли бўлган, бироқ ўта аҳамиятли ёки мураккаб деб топилган жиноятлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади.

Кассация инстанцияси сифатида фуқаролик ишлари бўйича сенатлар ер юқори судининг учта аъзоси таркибида қуйи судларнинг қарорлари ва ажримларига келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқади, айрим масалалар яқка судья томонидан ҳал этилиши мумкин. Жиноят ишлари бўйича сенатлар ер юқори судининг учта аъзоси таркибида участка судьяларининг апелляция шикояти келтирилмайдиган ҳукмлари устидан; ер судларининг апелляция шикоятлари бўйича чиқарган ҳукмлари устидан, шунингдек, присяжнийлар судлари ёки ер судининг катта палатаси чиқарган ҳукмлари устидан келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқади, бироқ келтирилган кассация шикоятига асос федерал қонун ҳужжатлари меъёрларининг бузилиши эмас, балки фақат ер қонун ҳужжатлари меъёрларининг бузилиши бўлиши керак.

Ер судлари биринчи инстанция суди сифатида ҳам, қуйи турувчи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига келтирилган шикоятларни кўриб чиқувчи иккинчи инстанция суди сифатида ҳам иш юритади. Ҳар бир ер суди таркибига унга раҳбарлик қилувчи раис, фуқаролик (шу жумладан тижорат) ишлари бўйича ва жиноят ишлари бўйича ташкил қилинадиган палаталар киради.

Ер судларининг жиноят ишлари бўйича палаталари участка судлари ёки ер юқори судлари судловига киритилмаган барча жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқади. Уларнинг судловига уч йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки психиатрия касалхонасига мажбурий жойлаштириш жазолари кўзда тутилган барча жиноятлар тўғрисидаги ишлар киради. Ишларни биринчи инстанцияда ёки присяжнийлар суди сифатида иш юритувчи жиноят ишлари бўйича палата, ёки жиноят ишлари бўйича катта палата кўриб чиқади. ГФРда присяжнийлар суди учта профессионал судьядан ва икки шеффендан ташкил топади (шеффен деб ишни муҳокама қилишда иштирок этувчи ва профессионал судьялар билан биргаликда судланувчининг айбли ёки айбсизлиги ва унга жазо чораси қўллаш масаласи юзасидан қарор қабул қилувчи присяжний маслаҳатчиларга айтилади). Присяжнийлар суди қасддан одам ўлдириш ёки одамларнинг ҳаёти учун хавф туғдириш билан боғлиқ бошқа жиноятларда (ўт қўйиш, портлатиш, самолётларни олиб қочишга ўриниш, босқинчилик ва айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда товламачилик қилиш ва хоказо) айбланиш юзасидан жиноят ишларини кўриб чиқиш зарурати туғилганда чақирилади.

Жиноят ишлари бўйича катта палата учта судья ва икки шеффен таркибида жиний тажовузлар тўғрисидаги ер судлари судловига тегишли ишларнинг асосий қисмини кўриб чиқади. Округида ернинг юқори суди жойлашган ер судларида давлат жиноятлари тўғрисидаги ишлар бўйича палата ташкил этилиб, бу палатада асосан, “демократик ҳуқуқий давлатга таҳдид” билан ҳамда ғайриқонуний ташкилотлар фаолиятини таъқиқлашни бузиш билан боғлиқ ишлар кўрилади. Жиноят ишлари бўйича катта палата учта судья ва икки шеффен таркибида ер суди номидан участка судларида шеффенлар суди чиқарган ҳукмларга келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқади.

Участка судлари (уларнинг сони тобора қисқариб, 1990йилда ГФРда 550та ва Ғарбий Берлинда 7тани ташкил қилган) умумий судлар тизимининг қуйи бўғинини ташкил қилади. Участка судьяси судловига 1500 еврогача миқдордаги мулкий низолар, шунингдек, даъво миқдорида қатъи назар яшаш жойлари ва бошқа биноларни ижарага бериш тўғрисида низолар, меҳмонхоналар эгалари ва мижозлари ўртасидаги, транспорт воситалари ҳайдовчилари ва йўловчилари ўртасидаги, сайёҳлик бюролари ва сайёҳлар ўртасидаги ва ш.к. низолар тегишлидир. Участка судларида бир ёки бир нечта судья никоҳ-оила ишларига тегишли, жумладан, никоҳни бекор қилиш, алимент ундириш ва ш. к. ишларни кўриб чиқишга ихтисослашади.

Участка судларида жиноят ишлари судья томонидан яқка тартибда, ёки шеффенлар суди томонидан кўриб чиқилиши мумкин. Участка судьяси яқка тартибда хусусий айблов тартибида кўзғатилган ишларни, бундан ташқари, қилмиш тоифасига кирувчи жиний ҳаракатлар тўғрисидаги ишларни, ва ниҳоят, прокурор таклифига кўра, қилмиш учун тайинланадиган жазодан оғирроқ, яъни бир йилдан ортиқ озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш кутилмайдиган айрим жиноят ишларини кўриб чиқади.

Участка судьяси айбланувчининг розилиги билан прокуратура ёки полиция тақдим қилган материаллар асосида суд муҳокамасини ўтказмасдан, “жазо

тўғрисидаги буйруқ” йўли билан ҳукм чиқариши мумкин. Бироқ бу ҳолатда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазо тайинланиши мумкин эмас, “жазо тўғрисидаги буйруқ” эса судланган шахс бир ҳафта ичида уни бекор қилишни ва суд муҳокамаси ўтказишни талаб қилмаган ҳоллардагина ижро этилади. Шеффенлар суди участка судьяси ва икки шеффен таркибида хайъат сифатида иш кўради. Шеффенлар жамоаларда яшовчи 30 ёшга етган ва чеклашлари (судланганлиги, жисмоний ёки руҳий касаллиги, мансаб мажбуриятлари ва ш.к.) бўлмаган фуқаролар ичидан жамоа кенгаши тузган рўйхат асосида ишга жалб этилади.

Умумий судлар тизимига мустақил тузилма сифатида вояга етмаганларнинг ишлари бўйича судлар ҳам киритилган. Бу судлар 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар айбланаётган ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни, шунингдек, вояга етмаганларнинг иши бўйича суд хулқи “ўсмирларга хос” деб топган 21 ёшгача бўлган ёшларнинг жиноят ишларини кўриб чиқади. Айнан шу судларда, умумий судлардагидек, вояга етмаганларнинг манфаатлари катта ёшлилар томонидан бузилганлиги тўғрисидаги ишлар, шунингдек, вояга етмаганни гувоҳ сифатида сўроқ қилиш лозим бўлган ишлар кўриб чиқилиши мумкин. Шу турдаги суд муассасаларига ер судларидаги вояга етмаганларнинг ишлари бўйича палаталар (учта профессионал судья ва иккита шеффен таркибида) ҳамда участка судларида вояга етмаганларнинг ишлари бўйича шеффенлар суди (профессионал судья ва иккита шеффен таркибида) ва вояга етмаганларнинг ишлари бўйича судья киради. Вояга етмаганларнинг ишлари бўйича шеффенлар сифатида ёшлар билан ишлаш тажрибасига эга бўлган шахслар (қоидага кўра, уларнинг бири – аёл) тайинланади.

ГФРда фаолият юритувчи ихтисослаштирилган судлар орасида умумий судлар билан бир қаторда меҳнат масалалари бўйича судлар ҳам муҳим ўрин тутди. Бу судларнинг фаолияти иш ҳақи тўлаш, таътилар бериш, ишдан бўшатиш масалалари бўйича ёлловчилар ва индивидуал хизматчилар ўртасидаги низоларни, шунингдек, касаба уюшмалари ва тадбиркорлар бирлашмалари ўртасидаги низолар, жумладан, иш ташлашнинг ёки корхона ёпилишининг ҳуқуққа хилофлиги каби масалаларни кўриб чиқишга қаратилган. Мазкур тизимга Кассел шаҳрида жойлашган меҳнат масалалари бўйича Федерал суд раҳбарлик қилиб, беш сенатдан ташкил топган. Бу сенатлар хайъатларида учта профессионал судья ва икки “фахрий” судьялар (улар тегишли тадбиркорлар ва касаба уюшмаларининг вакиллари бўлади) шу тизим қуйи судларининг қарорларига келтирилган кассация шикоятларини кўриб чиқадилар. ГФР ерларининг ҳар бирида меҳнат масалалари бўйича биттадан ер суди бўлиб, Шимолий Рейн-Вестфалияда эса меҳнат масалалари бўйича иккита ер суди таъсис этилган.

Меҳнат масалалари бўйича ер судлари апелляция инстанцияси ҳисобланиб, унда қуйи судларнинг қарорларига шикоятлар келтирилади. Меҳнат масалалари бўйича судлар – бу тизимнинг энг қуйи инстанцияси бўлиб (ГФР ҳудудида уларнинг сони 107тага боради) – биринчи инстанцияда барча меҳнат низоларини кўриб чиқади.

Ижтимоий масалалар бўйича судлар тизими ижтимоий суғурта, ишсизларга ва “ватанига қайтганларга” нафақалар тўлаш, бепул ёки имтиёзли тиббий ёрдам

кўрсатиш ва шу каби масалалар билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган. Бундай судлар тизими Федерал суд томонидан бошқарилади. Федерал суд 12 сенатдан ташкил топган бўлиб, уларда қуйи судларнинг қарорларига келтирилган кассация шикоятлари кўриб чиқилади²¹. Ижтимоий масалалар бўйича Федерал судда ва ерларнинг тегишли судларида ишлар учта профессионал судья ва иккита “фахрий судья”дан иборат хайъатларда, қуйи инстанция судларида эса бир профессионал судья ва иккита “фахрий судья”дан иборат хайъатларда кўриб чиқилади. “Фахрий судьялар” таркиби тенг ҳуқуқлилик асосида тузилади: низода иштирок этувчи томонлардан биттадан вакил қатнашади (суғурта қилинган хизматчилар ёки ишсизлардан ва тадбиркорлардан, касалхона кассаларидан ва шу кассалар ҳисобига беморларни даволовчи врачлардан ва ҳоказо).

Молиявий судлар тизими асосан, солиқлар тўлаш ва бож тўловлари билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган. Федерал молиявий судда саккиз сенат ташкил этилган бўлиб, бешта профессионал судьядан иборат хайъатларда молиявий судларнинг қарорларига келтирилган кассация шикоятлари ҳуқуқ масалалари бўйичагина ва низо миқдори 5000 евродан ошсагина, кўриб чиқилади. Биринчи инстанция суди ҳисобланган, бироқ даражаси жиҳатидан ерларнинг тегишли юқори судларига тенг бўлган молиявий судларда ишлар учта профессионал судья ва иккита “фахрий судья”дан иборат хайъатларда кўриб чиқилади.

ГФРда маъмурий адлия тизими жисмоний ва юридик шахсларнинг давлат бошқаруви органларининг актлари ва хатти-ҳаракатларига нисбатан келтирган шикоятларини, шунингдек, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасидаги низоларни кўриб чиқиш учун таъсис этилган бўлиб, бу шикоятлар ва низолар бошқа судлар судловига тегишли бўлмаслиги лозим. Қоидага кўра, хатти-ҳаракатларига шикоят келтирилаётган бошқарув органи ёки мансабдор шахсга эътироз билдирилиб, юқори турувчи бошқарув органига келтирилган шикоят қаноатлантирилмаганидан сўнггина маъмурий адлия органларига шикоят билан мурожаат қилиш мумкин. Мазкур тизимни Федерал маъмурий суди бошқариб, у Берлин шаҳрида жойлашган.

Маъмурий судлар маъмурий адлия судловига тегишли бўлган ишларнинг асосий қисмини биринчи инстанцияда учта профессионал судья ва иккита “фахрий судья”дан иборат таркибда кўриб чиқади. Маъмурий судларнинг қарорига кўра, шикоят келтирилган давлат бошқаруви органи акти бекор қилиниши ёхуд фуқаролар ва муассасаларнинг мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари билан бузилган ҳуқуқлари тикланиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган бешта олий суд органлари айрим суд тизимларини (умумий, маъмурий ва б.) бошқариб, алоҳида ва бир-биридан мустақил ҳисобланади. Жиддий ҳуқуқий масалалар юзасидан уларнинг нуқтаи-назарлари ўртасида келишмовчилик келиб чиққан ҳолларда, Асосий қонунга кўра (95-м.), Олий федерал судларнинг умумий сенати чақирилади, бу сенат чиқарган қарор барча тизим судлари учун мажбурийдир ва у суд амалиётининг ягоналигини

²¹ Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник. /отв. ред. -д.ю.н.проф. А.Я. Сухарев. -2-е изд., изм. и доп. -М.: НОРМА, 2001, 172-бет.

таъминлайди. Мустақил суд муассасалари сифатида айрим ихтисослаштирилган судлар, жумладан умумфедерал даражада ҳам, фаолият юритади. Буларга, хусусан, фуқаро-хизматчиларнинг ҳукумат хатти-ҳаракатларига келтирган шикоятларини кўриб чиқувчи Федерал интизомий суд ва ерларнинг интизомий судлари, шунингдек, Мюнхенда жойлашган Федерал патент суди киради.

ГФР олий давлат ва суд муассасалари орасида 1951 йилда таъсис этилган Федерал конституциявий суд алоҳида ўринни эгаллайди. У Карлсруэда жойлашган бўлиб, ҳар бирида Федерал конституциявий суднинг саккиз аъзоси бўлган икки сенатдан ташкил топган. Бутун суднинг ва биринчи сенатнинг ишига Федерал конституциявий суд раиси, иккинчи сенат ишига вице-раис раҳбарлик қилади. Федерал конституциявий суд Конституцияни шарҳлашнинг мунозарали масалаларини, Конституциянинг бошқа федерал қонунлар ва ерларнинг ҳукуматлари чиқарган қонунлар билан мувофиқлиги юзасидан низоларни кўриб чиқади. Федерал конституциявий суднинг ваколатлари ГФР парламенти ва ерларнинг ҳукуматлари чиқарган қонунларни, ҳукуматнинг ва бошқа бошқарув органларининг ҳар қандай қарорларини ва ниҳоят, ҳар қандай суд инстанциялари, жумладан, олий федерал судларнинг қарорларини уларнинг конституцияга зидлиги асосида бекор қилиш имкониятини ўз ичига олади. Федерал конституциявий суд турли ташкилотлар ва фуқаролар бирлашмаларининг фаолиятини конституцияга зид деб топишга ҳақлидир. Федерал конституциявий суднинг муҳим вазифаси бу ҳукумат органлари томонидан жамоалар ва айрим фуқароларнинг асосий конституциявий ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисидаги шикоятларини кўриб чиқишдир. ГФРга кирувчи ерларнинг аксариятида ўз конституциявий судлари мавжуд бўлиб, уларнинг ваколати ерларнинг Конституцияси қоидаларини шарҳлаш ва унда мустаҳкамланган ҳуқуқларнинг бузилиши юзасидан шикоятларни кўриб чиқиш билан чекланади. Мазкур судларнинг қарорлари устидан шикоят келтирилиши мумкин эмас.

Федерал судларнинг судьялари расман ўз лавозимларига тегишли вазирнинг (Олий федерал судга тайинланишда – Адлия вазири, меҳнат ишлари бўйича Федерал судга тайинланишда – Меҳнат вазири ва ш.к.) қароридан сўнг ГФР Президенти томонидан тайинланадилар. Бундан олдинроқ эса судьяликка номзодлар таркиби ГФР тегишли вазиридан ва ерларнинг тегишли идоралари раҳбарларидан, шунингдек, Бундестаг томонидан сайланган 11 аъзодан иборат махсус комиссия тасдиғидан ўтишлари лозим. Комиссияларда, улар қоидага кўра, бир неча номзодлар ичидан сайлаб олинади.

Айрим ерлардаги судларда судьялик лавозимини эгаллаш турлича кечади. Баъзи ерларда судьялар бош вазир томонидан тайинланса, бошқаларида – шу ернинг Адлия вазири томонидан тайинланади. Яна баъзиларида эса ер парламенти депутатлардан, судьялардан ва адвокатлардан ташкил топган сайлов комитети - махсус комиссия томонидан номзод сайлангач, судьялик лавозими эгалланади. Бундан ташқари, кўп ерларда бирор ер судларидаги судьялик лавозимини эгаллаш учун Вазирлар Маҳкамасининг барча аъзолари – барча вазирларнинг розилиги талаб этилади. Барча судьялар ўз лавозимларига умрбод тайинланадилар.

ГФР федерал парламенти томонидан бевосита 12 йил муддатга фақат Федерал конституциявий суд судьялари сайланадилар: уларнинг ярми Бундестаг

томонидан, қолган ярми Бундесрат томонидан сайланади. Судьялар ўз лавозимларидан судьялар ва прокурорлар учун Федерал интизомий суд ёхуд ер интизомий суди қарори билангина четлатилишлари мумкин. Интизомий иш ГФР ёки ерларнинг адлия вазирлари томонидан қўзғатилиши мумкин. Судьяларнинг истеъфога чиқиш ёши 65 ёш (Федерал конституциявий суд аъзолари учун – 68 ёш).

Жиноят ишларини тергов қилиш асосан, федерал ҳукумат ёки ерларнинг Ички ишлар вазирининг бўйсунушида бўлган полиция хизматлари томонидан амалга оширилади. Энг мураккаб жиноят ишлари бўйича дастлабки тергов полиция хизматлари иштирокида прокуратура томонидан олиб борилади, бундай ишларнинг сони нисбатан анча камдир. Айрим ҳолларда, “суд тергови” тартибида баъзи тергов ҳаракатлари судья-суриштирувчилар томонидан ўтказилади, уларнинг вазифасини одатда участка судьялари бажаради.

Айб эълон қилиш прокуратура томонидан, ёхуд, хусусий шикоят бўйича, жабрланувчи томонидан амалга оширилади, бироқ суд муҳокамасида прокурор иштироки мажбурийдир. Прокуратура қатор ҳолларда ишни судга оширишни рад этиш ваколатига эга, хусусан, айбланувчи ёки унинг яқин қариндошлари йўл ҳодисаси натижасида жиддий зарар кўрган бўлса. Қонунда кўзда тутилган ҳолларда прокуратура вакиллари фуқаролик ишларини муҳокама қилишда ҳам иштирок этадилар.

Прокуратура органлари барча умумий судлар қошида мавжуддир. Олий федерал суд қошида прокуратура функциясини бош федерал прокурор ва унга бўйсунувчи федерал прокурорлар амалга оширадилар (уларнинг барчаси ГФР адлия вазирининг умумий раҳбарлигида фаолият юритадилар). Бош федерал прокурор ГФР Президенти томонидан Бундесрат розилиги билан тайинланади. Ерларнинг олий судлари қошида, ер судлари ва участка судлари қошида тегишли прокурорлар фаолият юритиб, улар устидан ҳар бир ернинг адлия вазири раҳбарлик қилади. Участка прокурорларининг (бу уларнинг расмий номланиши) ваколатлари чекланган: улар фақат участка судларида қатнашишлари мумкин. Прокуратуранинг мансабдор шахслари юқори турувчи прокурорларнинг қонуний кўрсатмаларига бўйсунушлари шарт.

7- МАВЗУ. Россия ва бошқа МДХ мамлакатларида судда иш юритишнинг хусусиятлари .

Собиқ шўро тузуми тугатилганидан сўнг мустақил давлатчилигини шакллантираётган иттифоқ Республикалари янги давлатда суд ҳокимиятини ташкил этиш ва иш юритиш тартиби билан бевосита тўқнаш келдилар. Суд тизимининг асослари қоида тариқасида суд тизимига бағишланган ушбу давлатларнинг Конституцияларининг бўлим ва бобларида ўрин олган (Белоруссия Республикаси Конституцияси 6 боби; Грузия Конституциясининг 5 боби; Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 7 бўлими) Қирғизистон Республикаси Конституциясининг 6 боби; МДХ давлатларининг Конституцияси бўйича одил судлов Конституциявий суд умумий юрисдикция Олий судлари, Олий арбитраж судлари шунингдек қуйи судлар ва харбий судлар томонидан олиб борилади).

Юқорида номлари келтирилган давлатлар Конституциясининг тегишли бобларида ҳар бир давлатнинг суд тизимини қурилишининг асосини ташкил этувчи умум тан олинган одил судлов принциплари мустаҳкамланган.

МДХ давлатларининг суд тизими ташкилий таркиби жуда ҳам ўхшаш бироқ айрим давлатларнинг суд тизимлари мазмунан бир биридан фарқ қилади. Мисол учун Арманистон Республикаси суд ҳокимияти органларига раиси Республика Президенти, унинг ўринбосарлари-Адлия Вазири ва Бош прокурор ҳисобланган одил судловнинг Конституциявий Кенгаши киради. Ушбу орган кадрларни танлаш ва жой жойига қўйиш, судьяларнинг прокуратура ходимларининг даражали унвонлар беришга оид вазифаларни бажарган (Арманистон Республикаси Конституцияси 94, 95 модда). Арманистон Республикаси суд тизимидаги Конституциявий судинининг биринчи инстанция судьялари бўлиб умумий юрисдикция судлари, апелляция судлари ва кассацион судларининг судьялари бўлган (Конституциянинг 1992 моддаси). Молдавия Республикаси Суд тизими таркиби алоҳида ўзига хос хусусиятларига эга. Молдавия Республикасининг Конституцияси 115 моддаси 1 ва 2 қисмларига биноан одил судлов юқори суд палатаси апелляция палатаси трибуналлар ва судлар томонидан алоҳида тоифадаги ишлар бўйича қонунга биноан иқтисослаштирилган судлар томонидан амалга оширилади. Бундан ташқари Конституция бўйича суд ҳокимиятига Конституциянинг 123 моддасига биноан суд қурилиши қоидаларига мувофиқ судьяларни жойдан жойга кўчириш лавозимига кўтариш, уларга нисбатан интизомий чора тадбирларини қўллашни таъминловчи юқори магистратура Кенгаши ҳам киритилган. Шундай ваколатга эга бўлган ўхшаш орган Украинада ҳамс - Олий Адлия Кенгаши (Конституциянинг 113-моддаси) мавжуд. Барча МДХ давлатлари Конституцияси фавқулотда судлар ташкил этишга йўл қўймайди.

Суд тизимининг Конституциявий ҳолати ҳар бир МДХ давлатларининг жорий қонунларида ривожлантириб ва ойдинлаштирилиб борилмоқда: Белоруссия Республикасининг “Белоруссия Республикасида суд қурилиши ва судьялар мақоми тўғрисида” қонуни. № 3514-ХП. 1995 йил; Молдавия Республикасининг “Суд қурилиши тўғрисида” қонуни. 1995 йил 6 июл. № 514. Қозоғистон Республикаси Президентининг Қонун кучига эга бўлган фармони “Қозоғистон Республикаси судлари тўғрисида” 20 октябр 1995 йил. № 22581, шунингдек Қозоғистон Республикаси Президентининг Қонун кучига эга бўлган фармони “Қозоғистон Республикасида судлар ва судьялар мақоми тўғрисида” 20 декабр 1995 йил № 2694 ва бошқалар. Бироқ бир қатор МДХ давлатлари суд тизимлари ислохотларининг бошланғич босқичида турибди. Уларда суд қурилишини тартибга солувчи янги қонунлар мавжуд эмас.

МДХ давлатларининг Конституциявий қонунларида Конституциявий назорат органларининг ташкилий ва фаолиятини ҳуқуқий тартибга солинишига катта эътибор қаратмоқдалар. Хамдўстлик давлатларининг Конституциявий назорат органлари номланиши асосан бир хил – Конституциявий суд деб номланади. Истисно тариқасида Қозоғистон ва Туркманистон Республикалари қонунчилигида ўзгача номланишини белгилайди. Қозоғистонда Конституциявий назорат органи бўлиб, Конституциявий Кенгаш ҳисобланади (Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6 бўлими). Туркманистонда Конституциявий назорат

функциясини (Туркменистон Конституциясининг 67 моддаси 8 қисмига биноан) Мажлис – Туркменистон Парламенти амалга оширади. Юқорнида келтирилган моддада: “Мажлис ваколатига:… Давлат хокимяти ва бошқарув органларининг хужжатларини Конституция ва қонунга мослигини аниқлайди”-деб кўрсатилган. МДХ давлатларида Конституциявий судларни шакллантириш тартиби, таркиби ва фаолият тартиби турлича. Бироқ кўпгина МДХ давлатларида ушбу суд органлари Президент тақдимида биноан Парламент томонидан шакллантирилади. Мисол учун Озарбайджон Республикасида Конституциявий суд аъзолари Милли Мажлиси томонидан Президент тақдимномасига биноан тайинланади (Конституциянинг 152 моддаси). Арманистон Республикаси Конституциявий судининг 9 аъзосидан 4 таси Президент томонидан, 5 аъзоси эса Милли Кенгаши томонидан тайинланади (Конституциянинг 99 моддаси). Белоруссия Республикаси Конституцияси бўйича Конституциявий суднинг раиси ва 5 аъзоси Президент томонидан 6 судья эса Сенат томонидан тайинланади (Конституциянинг 116 моддаси). Грузияда Конституциявий суднинг 3 аъзоси Президент томонидан 3 аъзоси Парламент ва яна 3 аъзоси Олий суд томонидан тайинланади (Конституциянинг 88 моддаси 2 қисми). Қозоғистон Республикасида Конституцион Кенгашнинг 2 аъзоси Президент томонидан 2 аъзоси сенат томонидан ва 2 таси Мажлис раиси томонидан шунингдек Президент томонидан Конституциявий Кенгаш раиси ҳам тайинланади (Конституциянинг 71 моддаси 3 қисми). Қирғизистон Республикасида Конституциявий суднинг судьялари Қонунчилик Кенгаши ва Халқ Вакиллари Мажлиси томонидан сайланади. МДХ давлатларининг Конституциявий назорат органлари норматив ҳуқуқий актларни Конституциявийлигини текшириш бўйича ўзларининг назорат ваколатларини фуқароларнинг (Грузия Конституцияси 89 моддаси), ташкилотлар ва давлат органлари (Арманистон Республикаси Конституцияси 101 моддаси; Белоруссия Республикаси Конституцияси 116 моддаси; Озарбайджон Республикаси Конституцияси 152 моддаси ва бошқ) сўровлари бўйича амалга оширади. Шу билан бир қаторда айрим давлатлар, хусусан, Қирғизистон Республикаси, Тожикистон республикаси Конституциявий судлари мустақил, ўзларининг ташаббуслари билан норматив ҳуқуқий хужжатларни қонунийлиги устидан Конституциявий назоратни амалга оширади.

МДХнинг қатор давлатлари Қонунчилигида Конституциявий суд аъзоси номзодлиги учун махсус ёш цензе ўрнатилган. Қоида бўйича 18 ёшдан кам бўлмаган ва 65-70 ёш оралиғи белгиланган. Бироқ Озарбайджон Республикаси Конституция суди аъзоси номзодлигига махсус ёш белгиламасдан, уларга барча судьяларга тегишли бўлган ёш цензе 26 ёшдан кам бўлмастик белгиланган (Конституциянинг 43 моддаси).

Судьялар ва Конституциявий суд аъзоларининг ваколат муддатлари давлатлар қонунчилигига қараб 5 йилдан 15 йилгача белгиланган. Айрим МДХ давлатларида, мисол учун Арманистон судьялари ва Конституциявий суд аъзолари алмаштирилмайди ва ўз ваколатларини 65 ёшгача (судья) ва 70 ёшгача (Конституциявий суд аъзолари) амалга оширади (Конституциянинг 96 моддаси).

Алоҳида ҳолларда экспрезидентлар президентлик муддатлари тугагач доимий конституциявий суд аъзоси бўлади (Масалан Қозоғистон Республикаси

Конституциясининг 71 моддаси 4 қисми). Конституциявий суд аъзолари қз ваколатларини амалга ошириш давомида дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Хорижий мамлакатларда Конституциявий суднинг таркиби турлича бўлиб: Югославияда 7 кишидан, Франция, Руминия, Македония, Монголия ва Солвенияда 9 кишидан; Словакия ва Чехияда 10 кишидан; Испания, Болгария, Польша ва Эронда 12 кишидан; Германияда 16 кишидан иборат.

Кўпгина МДХ давлатларида асосан кейинги конституциявий назорат қўлланилади.

Бироқ халқаро шартномаларга нисбатан кўпгина давлатлар дастлабки конституцион назоратни амалга оширишади. Мисол учун Арманистон Республикаси конституциясининг 100 моддаси 2-қисмига биноан конституцион суд халқаро шартномаларни ратификация қилингунга қадар унинг конституциявийлигини текширади. Дастлабки конституцион назорат Қозоғистон Республикасида амалга оширилади. Қозоғистон республикаси Конституциясининг 72 моддаси 1,2,3-қисмларига биноан Конституциявий Кенгаш Парламент томонидан қабул қилинган қонунларни президент томонидан имзолангунга қадар. Шунингдек халқаро шартномаларни ҳам ратификация қилингунга қадар конституцияга мослигини текширади. МДХ давлатлари конституцион назорат органларининг асосий ваколатлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Қонун ва бошқа норматив ҳужжатларни шунингдек халқаро шартномаларни конституцияга мослигини текширади;
- Конституция нормаларини расмий шарҳлаш президент сайловларини тўғри ўтказилиши тўғрисидаги масалаларни ҳал қилади;
- Президентни лавозимидан олиб ташлаш масаласи бўйича ҳулоса беради;
- Фуқаронинг конституциявий ҳуқуқларини таъқиқловчи ҳаракатларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишининг конституциявийлиги тўғрисида қарор қабул қилиш.
- Давлат органлари ўртасида ваколатларни чегаралаш масалаларини кўриш.

МДХ давлатларининг олий ва олий арбитраж судлари тайинланиши ва ваколатлари ўхшаш. Ушбу давлатларнинг конституцияси ва суд системаси тўғрисидаги қонун актларида олий суд, фуқаролик, жиноят, маъмурий ва умумий юрисдикция судларига тегишли бўлган бошқа ишларни кўриш бўйича юқори суд органи ҳисобланади. Шу билан бир қаторда ушбу судларнинг фаолияти амалиёти бўйича тушунтиришлар беради.

МДХ давлатларининг олий арбитраж судлари ваколатига хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларни ҳал этиш қиради.

Россия Федерациясида Конституциявий суд 1991 йилда ташкил этилган. Шунгача бўлган даврда собиқ СССР да Конституцион назорат кўмитаси 1989-1991 йилларда фаолият юритган. Совет Иттифоқи ва Россияда қайта қуриш давригача шунга ўхшаш институтлар мавжуд бўлмаган, чунки Олий Кенгаш Конституцияга зид қонунлар қабул қилиши мумкин эмаслиги, бунинг устидан собиқ СССР Олий Кенгаш Президиуми томонидан қонунларни конституциявийлигини текширишнинг ўзи етарли деб ҳисобланган. Совет юридик фанлари Ғарб конституцион юстициясини буржуазия манфаатларини ҳимоя қилиш ва қонун чиқарувчи органгагина тегишли бўлган ваколатга таъавуз қилишда айблаган.

Россия Конституция судининг биринчи даврида янги конституцион тизимни яратишга асос солди ва бу 1993 йилда ўз якунини топди. Шу даврда Конституциявий суд нафақат қонун ҳужжатларини конституциявийлигини, балки мансабдор шахсларнинг хатти – ҳаракатларини ҳам текширарди. Бу эса ўз ўзидан қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар билан сиёсий курашга сабаб бўларди. Бу эса суд фаолияти жўшқин сиёсий курашларнинг иштирокчисига айланиб қолишига сабаб бўлди ва бу ўз вақтида Россия Федерациясининг Фармони билан бекор қилинди. Россия Федерациясининг янги Конституцияси қабул қилинган, унинг асосида 1994 йил 21 июлда “Россий Федерациясининг Конституциявий суди” тўғрисида қонуни қабул қилинди. Конституциявий суд тўғрисидаги янги қонун Конституциявий суд ваколати ва таркибига сезиларли даражада ўзгартириш ва қўшимчалар киритди.

Янги қонун бўйича судьялар сони 19 тагача кўпайди, судьялик маснабида бўлиш 12 йилгача узайтирилди, мансабда қолишнинг энг охириги ёши қилиб 70 ёш белгиланганда, судьяликка номзоларга бўладиган ёш 40 ёш қилиб белгиланди. Аввалги бир палатали таркибликдан фарқли ўлароқ тенг ҳуқуққа эга бўлган ва улар томонидан қабул қилинган қарор Конституциявий суднинг қарорининг юридик кучи билан бир хил бўлган икки палата шакллантирилди (9 ва 10 палатали). Конституциявий суд ташкилий ва молиявий муносабатларда, шунингдек кадрлар масаласида ҳам олдинги ҳолатига нисбатан анча мустақил бўлди. Конституциявий суднинг ваколати ҳам анча ўзгарди. Энди суд ўз ташаббуси билан Президент ва давлатнинг бошқа юқори мансабдор шахслари ҳаракати ва қарорларининг Конституциявийлиги тўғрисида хулоса бериши бўйича мустақил ҳаракат қила олмаслиги янги қонунда белгиланди. Суд ваколатларидан ҳуқуқни қўллаш амалиётини баҳолаш олиб ташланди. У фақат у ёки бу қонуннинг амалиётда қўллаш жараёнида қандай унга қандай мазмун берилиши ўрганиши мумкин. Шу билан бир қаторда, Конституциявий суд бир қанча ваколатларга ҳам эга бўлди. У РФ Конституциясини мавҳум (яъни аниқ бир иш ҳолатига боғлиқ бўлмаган ҳолда) расмий шарҳлаш, давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги ваколатлар тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш, бундан ташқари, фуқаронинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги шикоят ва судларнинг сўровномаларига асосан аниқ иш ҳолати бўйича қўлланилган ёки қўлланилаётган қонуннинг конституциявийлигини текшириш ҳуқуқига эга бўлди. Конституциявий суд янги ўзгартириш қўшимчалар билан ўз фаолиятини қайтадан бошлади (1995 йил феврал).

РФ Конституцияси (125 модда) РФ Конституциявий судини суд ҳокимияти тизимида унинг таркибини, ваколатини ва қарорнинг юридик кучини катъий белгилаган ҳолда ташкил этади.

РФ Конституциявий суди ягона Федерал суд сифатида ташкил этилганлиги, Федерал конституциявий юстиция тизимига эга бўлмаганлиги сабабли ҳеч қандай “юқори” ёки “олий” деган номларга эга эмас.

РФ Конституциявий суд-конституциявий назоратни амалга ошириш бўйича суд органи бўлиб, конституциявий судлов ишларини юритиш орқали мустақил ва алоҳида суд ҳокимиятини амалга оширади²².

РФ Конституциявий суднинг ўзига хос хусусияти бўлиб, у сиёсатдаги тўс-тўполонларга тўсиқ бўлувчи ҳуқуқнинг энг асосий муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган. Шу билан бир қаторда Конституциявий суд ҳеч бир сиёсий мақсадларни мақуллаши ёки мақулламаслиги каби ўз ҳаракатларини бажармаслиги лозим. Конституциявий суд ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида фактик ҳолатларни аниқлаши ва ўрнатиши бўйича бошқа судлар ёки органлар ваколатига кирувчи ишларга арашлалмаслиги лозим. Бу эса Суднинг ҳуқуқий ваколатини чеклаш билан бир қаторда, бошқа судлар ўртасидаги аниқ чегарани белгилайди.

РФ Конституциявий суднинг ваколатлари муайян муддат билан чегараланмаганлиги сабабли судьялар таркиби бир пайтнинг ўзида алмаштирилмаслиги, суд эса бирор сабабга кўра ўзининг фаолиятини тугатиши мумкин эмас.

РФ Конституциявий суди РФ Конституцияси ва Федерал Конституциявий қонунлар асосида фаолият кўрсатади.

Федерал Конституциявий қонун нафақат конституциявий суднинг нафақат мақсад ва таркибини балки, конституциявий суд ишларини юритиш принципларини тартибга солади, чунки бундай муносабатларни тартибга солувчи тегишли процессуал кодекс ёки қонунлар мавжуд эмас. Конституциявий суд ўз ваколатларини амалга ошириш жараёнида давлатнинг юқори органларининг манфаатларини чеклаши мумкин. Шу муносабат билан қонун ҳар қандай таъсирлардан, аралашилардан сақлаш учун Конституциявий суднинг мустақиллигининг кафолатларини назарда тутган. Конституциявий суд ташкилий молиявий ва моддий техник муносабатларида ҳар қандай органларда мустақил. Судни молиялаштириш федерал бюджет томонидан амалга оширилади ва мустақил равишда Конституциявий суд ишларини юритиш имкониятларини таъминлайди. Суд ўз фаолиятини керакли воситалар билан таъминлашни мустақил амалга оширади. У информацион ва кадрлар таъминланиши, мулкка эгалик қилиш муносабатида ҳеч қандай боғлиқ эмас. РФ Президенти ва РФ давлат Думаси Конституциявий судда ўзларининг доимий вакилларини тайинлайдилар. Улар вакил қилиб тайинлаган органнинг манфаатларини ҳимоя қилиб суд мажлисларида иштирок этадилар ва аниқ иш бўйича унинг позициясини ҳимоя қиладилар. Шу билан бир қаторда судда вакил сифатида иштирок этувчи шахслар судга нисбатан ҳар қандай босим ўтказиш ёки Конституциявий суд томонидан мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқини бузувчи бирор бир ҳаракат қилиш таъқиқланади.

РФ Конституциявий суди мустақил равишда РФ Конституциясининг 104 моддаси 1-қисмидаги масалалар бўйича қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланиши

²² Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. судебная власть: Учебник для вузов.-М.: ЮНИТИДАНА, Закон и право, 2002. -115 ст.

мумкин. РФ Конституциявий суди куйидаги конституциявий ваколатлардан иборат:

- уч турдаги сўровнома ва шикоятлар (хокимият органлари, фукаролар ва судлар) асосида қонунлар, норматив ҳуқуқий актлар ва шартномаларнинг (норма-контрол) конституциявийлигини текшириш;
- ваколатларга оид масалаларни ҳал этиш;
- РФ конституциясини шарҳлаш;
- РФ Президентининг давлатга хоинлик қилиш ёки бошқа оғир жиноятлар содир этилганлиги ҳолати бўйича айб эълон қилиш тартибига риоя қилинганлиги тўғрисида ҳулоса беради.

РФ Конституциявий суди норма контрол тартибида куйидаги ишларни РФ конституциясига мослигини ҳал этади.

- Федерал қонунларни;
- РФ Президенти федерация Кенгаши, давлат думаси, РФ ҳукуматининг норматив ҳужжатларини;
- Республикалар Конституцияси РФ субъектларининг низомлари, шунингдек қонунлари ва РФ давлат ҳокимияти органларига тегишли бўлган масалалар бўйича ва РФ давлат ҳокимияти органлари билан РФ субъектлари давлат ҳокимияти органларига тегишли бўлган масалаларга оид бошқа норматив ҳужжатларини;
- РФ давлат ҳокимияти органлари билан РФ субъектлари давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги шартномаларни, РФ субъектлари давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги шартномалар;
- РФнинг кучга кирмаган халқаро шартномалари;

Юқорида кўрсатилган давлат ҳокимияти органларининг ҳужжатларини ва улар ўртасидаги шартномаларни конституциявийлигини текшириш бўйича конституциявий судга сўровнома билан мурожаат қилиш ҳуқуқи конституцияда кўрсатилган куйидаги органларга тегишли; РФ Президенти, Федерация Кенгаши, Давлат Думаси, Федерация Кенгаши ёки Давлат Думаси аъзоларининг бешдан бир қисми, РФ ҳукумати, РФ Олий суди, РФ Олий арбитраж суди, РФ субъектларининг қонун чиқарувчи ёки ижро этувчи органлари.

Конституциявий суд давлат ҳокимияти органларининг норматив ҳужжатларини ва улар ўртасидаги шартномаларни РФ конституциясига мослигини муайян доирада аниқлайди. Яъни;

- Нормалар мазмуни бўйича;
- Норматив ҳужжат ёки шартнома шакли бўйича;
- Уларнинг тузиш, имзолаш, қабул қилиш, эълон қилиш ёки амалга киритиш тартиби бўйича;
- РФ конституциясида давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиниш нуқтаи назаридан;
- РФ конституциясида белгиланган давлат ҳокимиятининг федерал органлари ўртасидаги ваколатларнинг чегараланиш нуқтаи назаридан;
- РФ давлат ҳокимияти органлари ва РФ субъектлари давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги ваколатлари ва иш юритуви предметларини чегаралаш, РФ

конституциясида белгиланган федератив ва бошқа шартномалардаги ваколатларни чегаралаш нуқтаи назаридан;

Конституциявий суд кўриб чиққан ишлар якуни бўйича норматив ҳужжат ёки шартномани ёхуд унинг алоҳида қисмларини РФ конституциясига мос ёки мос эмаслиги тўғрисида қарор қабул қилади. Норматив ҳужжатни ёки шартномани ёхуд унинг алоҳида қисмларини РФ Конституциясига мос эмаслиги тўғрисида қарор қабул қилинганида, сўроғнома предмети ҳисобланган норматив ҳужжат ёки шартнома ва улар асосида қабул қилинган бошқа норматив ҳужжатлар ёки уларнинг қисмларини белгиланган тартибда бекор қилишга асос бўлади. Ушбу норматив ҳужжатлар ва шартномалар, уларнинг қисмлари, судлар, бошқа органлар ва мансабдор шахслар томонидан қўлланилиши мумкин эмас.

Меъёрий ҳужжатларни контрол қилишнинг яна бир тури фуқаролар ва уларнинг жамоалари шикоятлари билан боғлиқ. РФ конституциявий судига конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганлик ҳолати бўйича индивидуал ёки жамоа бўлиб шикоят қилиш ваколатига аниқ иш бўйича қўлланилган ёки қўлланаётган қонун томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузулаётганлик ҳолати бўйича фуқаролар, фуқаролар жамоаси, шунингдек федерал қонунда назарда тутилган бошқа давлат органлари ва шахслар эга. Қуйидаги ҳолатлар шикоят қилишга йўл қўйилади:

- Қонун фуқаронинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига зарар етказилаётган бўлса;

- судда ёки қонунни қўлловчи бошқа орган томонидан кўрилаётган ёки кўрилган аниқ иш бўйича қонун қўлланилган ёки қўлланилаётган бўлса;

Судда ёки қонунни қўлловчи бошқа орган томонидан кўрилаётган ёки кўрилган аниқ иш бўйича шикоят қилинаётган қонун қўлланилган ёки қўлланилаётган бўлса, ушбу иш Конституциявий судда кўрилгунга қадар иш юритиш тўхтатиб турилади.

Конституциявий судга РФ конституциясини шархлаш тўғрисида мурожаат қилиш ҳуқуқига РФ Президенти, Федерация Кенгаши, давлат Думаси, РФ ҳукумати, РФ субъектлари қонун чиқарувчи ҳокимят органлари эга.

Конституциявий суд томонидан шархлаш расмий бўлиб, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар ва жамоат бирлашмалари учун мажбурийдир.

РФ Президентига нисбатан давлатга хиёнат қилиш ёки бошқа оғир жиноятларни содир этганлик ҳолатлари бўйича айб эълон қилишнинг белгиланган тартибига риоя этилганлиги тўғрисида хулоса бериш РФ конституциявий судининг ваколати дориасига киради. Ушбу масала бўйича хулоса беришни сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқига Федерация Кенгаши эга. Федерация Кенгаши ушбу масала бўйича мурожаати Давлат Думаси томонидан айблов илгари сурилган ва РФ Олий судининг, РФ Президентининг ҳаракатларида юқорида тилга олинган жиноятлар белгилари мавжудлиги тўғрисида хулосаси мавжуд бўлсагина қабул қилинади. Сўроғнома Конституциявий Судга Давлат Думаси томонидан айблов эълон қилинган кундан бошлаб бир ой муддатдан кечиктирмасдан юборилади. Сўроғнома РФ Конституциявий суди томонидан рўйхатга олинган вақтдан бошлаб

ўн кундан кечикмаган муддатда кўриб чиқилиши ва ушбу ҳолат бўйича ўзининг ҳулосасини бериши лозим. Агар Конституциявий суд томонидан РФ Президентига нисбатан Конституцияда кўрсатилган, давлатга хиёнат қилиш ёки оғир жиноятларни содир этишда айблов белгиланган тартибга риоя қилинмасдан эълон қилинганлиги тўғрисида қарор қабул қилган бўлса, айбловни кўриб чиқиш тўхтатилади.

Биз юқорида РФ Конституциявий судининг РФ Конституцияси ва Федерал Конституциявий қонунида назарда тутилган асосий ваколатларини кўриб чиқдик.

Молдовия Республикаси Конституциясининг (1994 йил 27 августда кучга кирган) 1 моддасига биноан Давлат бошқаруви шакли-республика.

Конституциянинг 6-моддасида ҳокимятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимятларига бўлиниши назарда тутилган. Қонунчилик ҳокимяти ягона қонун чиқарувчи орган Парламент томонидан амалга оширилади. Парламент 101 депутатдан иборат бўлиб, умумий тенглик тўғридан тўғри яширинча ва эркин овоз бериш йўли билан сайланади. Депутатлик мандатининг 4 йил.

Молдовия Республикаси Президенти давлат бошлиғи ҳисобланади. Унинг Президентлик муддати 4 йил.

Одил судлов юқори суд палатаси апелляцияни палата, иккинчи инстанция трибуналлари ва биринчи инстанция судлари томонидан олиб борилади. Алоҳида тоифадаги ишлар бўйича яъни иқтисодий суд ва ҳарбий суд каби иқтисослаштирилган судлар томонидан амалга оширилади. Қонун бўйича судья мустақил ўзгартирилмайдиган, ҳолисона ҳисобланади. Улар Молдовия Республикаси Президенти томонидан Олий магистратура Кенгаши тақдимига биноан Президент томонидан тайинланади. Конкурстан ўтган судьялар беш йил муддатга тайинланади. Ушбу муддат ўтганидан сўнг яна ўн йилга кейин эса белгиланган ёшгача тайинланади. Юқори суд палатаси раиси ва судьялари Олий магистратура Кенгаши тақдимига биноан Парламент томонидан тайинланади. Юқори суд палатаси барча суд инстанциялари томонидан қонунни аниқ ва бир хилда қўлланилишини, шунингдек уларни қўллашда вужудга келадиган низоларни ҳал этиш фуқаронинг давлат олдида жавобгарлигини кафолатлаш бўйича олий суд инстанцияси ҳисобланади. Юқори суд палатаси раиси, бири фуқаролик ишлари бўйича хайъат раиси иккинчиси жиноят ишлари бўйича хайъат расидан иборат иккита раис ўринбосари ва ўз фаолиятларини хайъатларда ва Пленум палаталарида амалга оширувчи ўн икки аъзосидан иборат. Олий суд палатаси-еттита судья ёрдамчиси; уларга тегишли қуйидаги бошқармалардан иборат: суд амалиётини ва суд статистикасини умумлаштириш; қонунчиликни анализ қилувчи ва информатика бўйича, иқтисодий маъмурий ишлар бўйича ва котибят.

Олий суд палатаси қошида олимлар ва юридик соҳадаги амалиётчилардан иборат илмий маслаҳат Кенгаши мавжуд. Олий суд палатасига раҳбарлик унинг раиси ёки ўринбосари томонидан амалга оширилади. Олий суд палатаси таркибида фуқаролик ва жиноят ишлари билан бир қаторда палата пленуми қарорига асосан кенгайтирилган хайъатлар ва бошқа хайъатлар ишларининг тоифасига қараб ташкил этилиши мумкин.

Олий суд палатаси:

а) апелляция палатаси қарорларига нисбатан шикоятларни, шунингдек ваколатига биноан унга тегишли бўлган бошқа қарорларни кўриб чиқувчи инстанция хисобланади.

б) қонунда назарда тутилган ҳолларда суд қарорларини бекор қилишга оид шикоятлар, қонун ва шикоят манфаатларига оид тақдимномаларни кўриб чиқади.

с) қонунга биноан ўз ваколатига тегишли бўлган ишларни биринчи инстанция сифатида кўради.

д) ўз ташаббуси билан ёки суд инстанцияларининг таклифига биноан ҳуқуқий актларни қонунийлигини сўраб Конституциявий судга мурожаат этади.

е) суд амалиётини умумлаштиради, суд статистикасини таҳлил қилади ва ўз ташаббуси билан қонунларни шархлаш характериға эға бўлмаган ва судлар учун мажбурий кучға эға бўлмаган тушунтиришлар беради.

ф) судьяларға қонунчиликни қўллаш бўйича услубий ёрдам кўрсатади.

ғ) ўз компетенция доирасида Молдовия Республикаси иштирок этган халқаро шартномалардан келиб чиқадиган муносабатларға нисбатан ўзига тегишли бўлган ваколатларни амалға оширади.

Олий суд палатасининг раиси, ўринбосарлари ва аъзолари Олий магистратура Кенгаши тақдимномасиға биноан Парламент томонидан тайинланади.

Олий суд палатаси аъзолари ўз хизмат вазифаларини 65 ёшгача амалға оширадилар.

Юқори суд палатасининг аъзоси этиб тайинланиши учун судья қонунда кўрсатилган судья сифатида ўн беш йилдан кам бўлмаган муддатда ушбу лавозимда ишлаган бўлиши лозим.

Апелляция палатаси.

Апелляция палатаси қуйидагилардан иборат жиноят ишлари бўйича палатадан, фуқоролик ишлари бўйича палата ва иқтисодий ишлар бўйича палатадан иборат.

Ишнинг ҳолатига қараб зарурийат бўлган ҳолларда бошқа ҳаётлар ташкил этилиши мумкин.

Ҳайъатларға Апелляция палатаси ўринбосарлари раҳбарликни амалға оширадилар.

апелляция палатаси раиси, унинг ўринбосарлари ва аъзолари Молдавия Президенти томонидан Олий магистратура кенгаши тақдимномасиға биноан тайинланади.

Апелляция палатаси қуйидаги ваколатларға эға:

а) қонун бўйича ўз ваколатига тегишли бўлган ишларни биринчи инстанция сифатида кўради, шунингдек шикоят қилишнинг фавқулотдаги йўли қўлланилаётган ишлар ёки шикоят ёрдамида низолашаётган қарорларни кўриб чиқади.

б) биринчи инстанция трибуналлари ёки ихтисослашган судлар қарорларига келтирилган апелляция шикоятларини кўриб чиқади.

с) ўз ваколати доирасида шикоят қилишнинг вафқулотда йўли қўлланилаётган муносабатларни кўриб чиқади.

д) трибуналлар ўртасида вужудға келаётган низоларни хал этади.

е) қонун бўйича бошқа ваколатларни амалға оширади.

Иккинчи инстанция трибуналлари

Иккинчи инстанциянинг ҳар бир трибунали ўз ваколатларининг унинг атрофига бир неча биринчи инстанция судлари кирган ҳолда амалга оширилади. Трибуналларнинг раис ўринбосарлари ва аъзолари Молдовия Республикаси Президенти томонидан Олий магистратура Кенгаши тақдимномасига биноан тайинланади.

Иккинчи инстанция трибуналлари қуйидаги ваколатларга эга.

- a) Ишларни, ва қонун бўйича уларга тегишли бўлган даъволарни биринчи инстанция сифатида кўради.
- b) биринчи инстанция судлари қарорларига нисбатан келтирилган шикоятларни ва апелляцияни кўради.
- c) қонун бўйича апелляция тартибида шикоят келтириш предмети ҳисобланмаган суд қарорларига нисбатан келтирилган шикоятларни кўради.
- d) ўз ваколати доирасида шикоят қилишнинг фавқулотдаги йўли қўлланилаётган муносабатлар бўйича ишларини кўриб чиқади.
- e) биринчи инстанция ва округ судлари ўртасида вужудга келган ваколатлар тўғрисидаги низоларни ҳал этади.
- f) суд амалиётини умумлаштиради.

Биринчи инстанция судлари

Биринчи инстанция судлари туман ва мунисипалитетларда фаолият кўрсатади. Биринчи инстанция судларининг раислари, раис ўринбосарлари ва аъзолари Олий магистратура Кенгаши тақдимига биноан Молдавия Республикаси Президенти тақдимномасига биноан тайинланади. Биринчи инстанция судлари қонун бўйича бошқа судлар ваколатига кирмайдиган барча ишларни кўриб чиқади.

Иқтисослаштирилган суд

Харбий судлар қуролли кучларга нисбатан қонунлар доирасида одил судловни амалга ошириши лозим. Харбий судлар таркибига қуйидагилар киради:

- Харбий судлар;
- Олий суд палатаси хайъати ва апелляция судлар хайъати;

Иқтисодий судлар

Иқтисодий судлар Молдовия Республикаси суд тизими таркибига кириб, жисмоний ва юридик шахсларнинг иқтисодий муносабатларга оид низоларни ҳал этади.

Иқтисодий судлар раислари, раис ўринбосарлари ва иқтисодий судлар аъзолари Молдавия Президенти томонидан Олий магистрлар кенгаши тақдимига биноан тайинланади. иқтисодий судлар қуйилагича таркибга эга:

- округ иқтисодий судлари;
- Молдавия Республикаси Иқтисодий суди;
- заруриятга қараб ташкил этилган Олий суд палатасининг қонунда назарда тутилган иқтисодий низоларни ҳал этишга қаратилган ҳайъати.

Молдавия Республикаси Иқтисодий суди таркибида апелляция ишлари ва шикоятларини кўриш бўйича ҳайъатлар фаолият кўрсатади.

Молдавия Республикаси Иқтисодий судининг шикоятларни кўриш бўйича хайъат оқуруг иқтисодий судлар ва апелляция хайъатларининг суд фаолияти устидан назоратни амалга оширади.

Олий магистратура кенгаши

Олий магистратура кенгаши 11 та магистрантлардан иборат: Адлия Вазирлиги, Олий суд палатаси раиси, Апелляция палатаси раиси, Иқтисодий суд раиси, Бош прокуратура, Олий суд палаталари хайъатлари бирлашмаси томонидан яширин овоз бериш йўли билан сайланадиган 3 та магистрант ва Парламент томонидан штатда белгиланган профессорлар орасидан 3 та магистрант судлари

8- МАВЗУ. Япония суд тизими

Режа:

- 1. Япония суд тизими**
- 2. Япония суд тизимида - Олий суд**
- 3. Япония суд тизимида – юқори ва ҳудудий судлар**
- 4. Оилавий ва бошланғич судлар**

Ҳозирги замон Япония суд тизими 1947-1948 йиллардаги постконституцион ислохотлар натижасида яратилди. Бу тизим Олий судни, юқори судларни, ҳудудий, оилавий ва бошланғич судларни ўз ичига олади. Япон суд тизимида раҳбарлик Олий суд томонидан амалга оширилиб, у олий суд инстанцияси сифатида, олий конституциявий назорат органи сифатида ва қуйи турувчи барча судлар устидан раҳбарлик қилувчи орган сифатида кенг ваколатларга эгадир. Олий суд нафақат судларнинг, балки адвокатларнинг иш қоидаларини белгилайди, бу қоидаларга прокурорлар ҳам риоя этишлари лозим. Олий суд Токиода жойлашган бўлиб, раис ва 14 та суд аъзосидан иборат.

Олий суд сўнгги инстанция сифатида фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қуйи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига келтирилган шикоятларни, одатда, беш судьядан иборат хайъат таркибида кўриб чиқади. Олий суд ўз иш юритувига ишнинг фактик ҳолатларини баҳолаш юзасидан эмас, балки фақат ҳуқуқ масалалари бўйича шикоятларни олади (шикоят келтирилаётган қарорнинг хусусияти, уни чиқарган суд инстанциясининг даражаси ва ҳоказоларга кўра суд қарорлари устидан шикоят келтиришнинг бир неча тури мавжуд). Олий суд албатта тўла таркибда қонун ҳужжатлари ёки маъмурий актларнинг Конституцияга зидлиги юзасидан шикоятларни, шунингдек, Конституцияни шарҳлаш ёки унга ўзгартиришлар киритиш ёхуд Олий суднинг ўзининг аввалги қарорларига ўзгартириш киритиш масаласи юзага келган ишларни кўриб чиқади.

Юқори судлар (улар 8 та бўлиб, мамлакатнинг турли қисмларидаги йирик шаҳарларда жойлашган) асосан, апелляция инстанция сифатида иш юритиб, уч судьядан иборат хайъатда фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича қуйи турувчи судларнинг қарорлари ва ҳукмларига, жумладан иккинчи инстанцияда чиқарилган қарорларга келтирилган шикоятларни кўриб чиқади. Бундан ташқари, беш судьядан иборат хайъатларда давлатга қарши жиноятлар кўриб чиқилади. Олий

суд қарорига мувофиқ, зарур ҳолларда ҳар бир юқори суднинг битта-иккита бўлинмаси (филиали) кўшимча равишда таъсис этилиши мумкин.

Япония суд тизимининг энг муҳим бўғини – ҳудудий судлар бўлиб, улар 47 префектуранинг ҳар бирининг марказида жойлашган (уларнинг аксарияти бошқа шаҳарларда ўз бўлинмаларига эга). Уларда биринчи инстанцияда юқори ва бошланғич судлар судловига кирадиган ишлардан ташқари, фуқаролик ва жиноят ишларининг асосий қисми кўрилади (айрим ҳудудий суд бўлинмаларининг ваколатлари тоифасига кўра биров чекланган). Бу судлар шунингдек, фуқаролик ишлари бўйича бошланғич судлар чиқарган қарорларга келтирилган шикоятларни кўриб чиқади.

Бошланғич судлар – энг қуйи инстанция бўлиб, даъво миқдори кам бўлган (бу миқдор вақт-вақти билан Олий суд томонидан қайта кўриб чиқиб турилади) фуқаролик ишларини ҳамда жарима кўринишидаги жазо тайинланиши мумкин бўлган жиноят ишларини, шунингдек, озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўлланиладиган айрим тоифадаги жиноятлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади (бу судлар кўпи билан уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашга ҳақлидирлар). Бошланғич судларда ишлар яқка судья томонидан кўриб чиқилади. Япон судларининг бирортасида ҳам присяжнийлар мавжуд эмас. 1923 йилда присяжнийлар суди таъсис этилди, бироқ присяжнийлар суди томонидан чиқарилган ҳукм устидан шикоят келтириш мумкин бўлмаганлиги сабабли иши присяжнийлар иштирокида кўрилишига ҳаққи бўлган шахсларнинг 99% улардан фойдаланишдан бош тортганлар. 1946 йилдаги Конституцияда ва ундан кейинги қонун ҳужжатларида присяжнийлар суди тўғрисида сўз юритилмаган.

Конституциявий назорат, яъни қонун ҳужжатлари ёки маъмурий актларнинг Конституцияга мувофиқлигини текшириш фақат Олий суд томонидан эмас, балки қуйи турувчи судлар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин, уларнинг айримлари сўнгги ўн йилликлар ичида ҳам ички, ҳам ташқи сиёсатга дахлдор муҳим ҳукумат қарорларини Конституцияга зид деб топиш тўғрисидаги ўта илғор нуктаи назардаги қарорларни бир неча бор қабул қилганлар. 1947 йилдан Японияда маъмурий адлия тизими мавжуд эмас, шу сабабли маъмурий органларнинг хатти-ҳаракатлари устидан келтирилган шикоятлар биринчи инстанцияда ҳудудий судларда фуқаролик ишларининг бир тури сифатида кўриб чиқилади.

Японияда прокуратура ўз аҳамиятига кўра муҳим ҳисобланган адлия вазирлиги тизими таркибига киради (вазирлик юритувида бундан ташқари, иммиграцион хизматлар ва “қўпоровчи ташкилотлар” устидан назорат, қамоқхона муассасалари бор). Прокуратура бош прокурорга бўйсунувчи марказлашган ташкилот бўлса-да, унинг тузилиши аввало, суд тизимига мувофиқлаштирилган: Олий суд қошида, юқори, ҳудудий, оилавий ва бошқа судлар қошида (бош) прокуратура хизматлари мавжуд. Прокурорлар энг муҳим жиноят ишлари бўйича чекланган миқдорда тергов олиб борадилар, қолган барча ишлар юзасидан полиция ўтказадиган суриштирув ва тергов устидан, ҳамда жиноий жазоларни ижро қилиш устидан назорат олиб борадилар.

Улар зарур ҳолларда жинойий таъқибни кўзгайдилар, айблов хулосасини тузадилар, уни судга берадилар ва судда айбловни қўллаб-қувватлайдилар, шунингдек, судда фуқаролик ишларини муҳокама қилишда “жамоат манфаатларини” ҳимоя қиладилар. Судлов ишларини юритишнинг амалдаги қоидаларига мувофиқ, прокурор айбланувчи ва унинг ҳимоячисига ўзида бўлган барча далилларни тақдим қилишга мажбур бўлмаганидек, айбланувчининг фойдасига амал қилувчи далилларни, шу жумладан унинг алибисини тасдиқловчи далилларни яшириши мумкин. Прокурор шунингдек, суд муҳокамасигача судьяни ҳам иш материаллари билан таништиришга мажбур эмас, у судьяга бошқа ҳеч қандай ҳужжатларсиз айблов хулосасининг ўзинигина беради.

Японияда барча судьялар ўз лавозимларига 10 йил муддатга тайинланадилар. Тайинланишлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан, аксарият судларда Олий суд тузган номзодлар рўйхати асосида амалга оширилади (Олий суд раиси император томонидан тайинланади). 10 йил ўтгач, судья ўз лавозимига қайта тайинланиши мумкин, бу жараён қонунда белгиланган истеъфо ёшига (65 ёки 70 ёш) етгунча давом этади. Конституцияда судья нуфузини оширишга қаратилган қатор чоралар кўзда тутилган.

Хусусан, Олий суд аъзолигига тайинланишдан олдин Вакиллар палатасига ўтказиладиган навбатдаги сайловлар давомида “халқ кўриги”дан ўтиш лозим. Агар сайловчиларнинг аксарияти бирор-бир судьяни ишдан четлатишни талаб қилса, у ҳолда ўша судья ўз лавозимидан маҳрум бўлади. Бундай процедура ҳар ўн йилда қайтарилади. Мазкур қоидалар ташқи томондан жуда самарали кўринса-да, кўпчилик япон давлатшунослари бунга жиддий шубҳа билан қарайдилар, чунки сайловчиларнинг кўпчилиги Олий суд аъзоларини яхши билмайдилар ва овоз беришга жиддий аҳамият бермайдилар. Барча судлар судьялари ўз вазифаларидан ошқора муҳокама қилиш натижасида импичмент жараёнига мувофиқ четлатилишлари мумкин (импичмент жараёни судьяни айблаш парламентнинг махсус органлари томонидан муҳокама қилинишини билдиради).

Судьялик лавозимини эгаллаш учун, шунингдек, прокурор ёки адвокат бўлиш учун қатъий танлов қоидалари белгиланган. Кўрсатилган уч йўналишнинг бирида ўзини амалий фаолиятга бағишлашни хоҳлаган япон университетлари юридик факультетларининг битирувчилари адлия вазирлиги махсус комиссияси томонидан ҳар йили ўтказиладиган имтиҳонлардан ўтишлари лозим. Бу комиссия қўядиган талаблар шунчалик юқорики, имтиҳон топширувчиларнинг 2-3% гина бу талабларга жавоб бера олади. Японияда профессионал юристлар корпорацияси ўз ҳамкасблари сонини атайлаб чеклайди: 120млн. аҳолиси бўлган мамлакатда 2000 судья, 2100 прокурор, 12000га яқин адвокат бўлиб, бу бошқа капиталистик мамлакатлардагидан анча камдир. Японияда янги кадрларнинг асосий манбаи бўлмиш адлия ходимларини тайёрлаш курслари ғалвиридан йилига кўпи билан 500 киши ўтади²³.

²³ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира (справочник)-М.: Юр. лит. 1993, 249-251-бетлар.

АДАБИЕТЛАР:

ҚОНУН МАНБАЛАРИ:

1. Конституции мира: Сборник конституций государств мира. Т. 1-6 /Отв. ред. А.Х. Саидов, У. Таджиханов. –Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 1998.
2. Конституции зарубежных государств. / Сост. В.В. Мамлаков. -М.: БЕК, 1996.
3. Уголовный кодекс ФРГ. -М.: Юрид. колледж МГУ, 1996.

МАХСУС АДАБИЁТЛАР:

1. Абдумаджидов Г. АҚШ суд тизими. // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. – 1992, - №4, 29-35 бетлар.
2. Абдумаджидов Г.А., Саркисянц Г.П. Правосудие и уголовный процесс Франции., -Т., 1992.
3. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. М.: 1996.
4. Апарова Т.В. Статус судей в Великобритании. //Журнал российского права. 1999. №7-8.
5. Боботов С.В. Буржуазная юстиция. Состояние и перспективы развития. М.: Наука, 1989.
6. Боботов С.В. Правосудие во Франции. М.: 1994.
7. Боботов С.В. Введение в правовую систему США. М.: Норма. 1997.
8. Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002.
9. Головкин Л.В. Реформа уголовного процесса во Франции // Государство и право, 2001, №8.
10. Гуценко К.Ф., Уголовная юстиция США. -М.: Юрид. лит., 1979.
11. Даниэл Джон Мидор. Американские суды. Изд-во: Уэст Паблшинг Компани. Сент-Пол. Миннесота. 1991.
12. Жидков О.А. Верховный суд США: право и политика. -М.: Наука, 1985.
13. Карлен Д. Американские суды: система и персонал. - М.: Прогресс, 1972.
14. Ковалев В., Чаадаев С. Органы расследования и судебная система Великобритании. М.: 1985.
15. Марченко М. Сравнительное правоведение. Общая часть. М. 2001.
16. Николайчик В.М. Уголовный процесс США. - М.: Наука, 1981.
17. Поленский Н.Н. Уголовное право и уголовный суд Англии. - М.: Юрид. лит., 1969.
18. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник /отв. ред. -д. ю. н. проф. А. Сухарев. 2-е изд., изм. и доп. -М.: НОРМА. 2001.
19. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира (справочник) -М.: Юр. лит. 1993, 183-185-бетлар.
20. Романов А. Правовая система Англии. -М., 2000.

21. Рустамбаев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари. Дарслик, Ғ Т.: ТДЮИ, 2005.
22. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. -Т.: “Адолат”, 1999.
23. Судебные системы западных государств. /Отв. ред. Тумаков В. А. -М., 1991.
24. Судебные системы европейских стран. Справочник / перевод с франц. Д.И.Васильева и с англ. О.ю.Кобликова. – М.: Междунар. Отношения, 2002.
25. Суд и правосудие в СССР. Учебник/Под ред. Галкина Б.А. -М.: Юрид. лит., 1981.
26. Уильям Бернэм. Суд присяжных заседателей. -М.: Московский независимый институт международного права. 1997.
27. Филиппов С.В. Судебная система США. -М.: Наука, 1980.
28. Филимонов Б.А. Основы уголовного процесса Германии. -М.: 1994.
29. Цунео Инако. Современное право Японии. -М., 1981.